

נקודה למחשבה

כתבי עת נוהגים לפרסם מאמרים גמורים, מלוטשים, פרי מחקר ארוך. בג'מאעה החלטנו להציע אופציה נוספת. לרבים מאתנו יש רעיונות ראשוניים, אולי רעיונות בוסר, שעדיין אין לנו יודעים לאן נוביל אותם (או הם יובילו אותנו). אולי יהפכו רעיונות אלה בסופו של התהליך לספר או למאמר, ואולי ייזנחו במגרה. המדור "נקודה למחשבה" נועד לתת בימה לרעיונות כאלה ולהביאם לפני הקוראים; המערכת מקווה לעורר באמצעותם רב-שיח שיתקיים מעל דפי כתב העת, או ישירות עם המחבר. אנו מזמינים אתכם להציע רעיונות, גם אם אינם מבוססים די הצורך, גם אם הם קוראים תיגר על התפיסות המקובלות, גם אם הם נשמעים מוזרים, ובלבד שינוסחו בקצרה ובבהירות.

מסעי אוכלוסים ממצרים ללבאנט במאות ה-19 וה-20¹

גדעון מ. קרסל, ראובן אהרוני

למאמרנו שלוש מטרות: (א) להתחקות אחר עקבותיהם של מהגרים ממצרים ללבנט (ולפלסטין בפרט) במאתיים השנים האחרונות; (ב) ללמוד על קורותיהם של המהגרים הללו במהלך מסעם ממצרים ללבנט, ולאחר מכן במהלך הגעתם, התיישבותם וקליטתם בארץ; (ג) לנסות להסביר את מיעוטם של המסמכים המתעדים את תופעת ההגירה, ואת נטייתם של תושבי פלסטין להתעלמות שבשתיקה מהופעת המצרים בארצם. מסורות שבעל פה שלוקטו מקרב מהגרים וצאצאי מהגרים, ועדויות כתובות בדבר המרכיב המצרי החדש באוכלוסיית פלסטין, מלמדים כי גל ההגירה היה בעל ממדים משמעותיים.

ממצאינו מאפשרים לנו לייחס את זליגת המהגרים ממצרים לחמישה גורמים: (א) לחצים דמוגרפיים ופוליטיים אשר השפיעו לשלילה על כלכלת הכפרים באגן הנילוס; (ב) הימצאותן בשפע של קרקעות ראויות לעיבוד בלבנט מחד גיסא, והידלדלותו של מעמד הפלאחים מאידך גיסא לאחר שלטון השיח'ים (הבדווים); (ג) גידול בהשקעות זרות בלבנט בכלל ובפלסטין בפרט, וביקוש עולה לעובדים מיומנים וזולים; (ד) האיכות הגבוהה יחסית של העובדים המצרים בשוק העבודה בלבנט; (ה) נכונותם של המשטרים הזרים ששלטו בפלסטין לקבל בברכה את המהגרים המצרים.

מבוא

חיבורנו בוחן שלוש סוגיות: א. הגירת פלאחים ובדווים ממצרים ללבאנט בדורות האחרונים; ב. התערות מהגרים מצרים באוכלוסייה הערבית, בחבליה השונים של פלסטין; ג. האלם האופף את כל הנוגע לרכיב המצרי באוכלוסיית פלסטין, שאין

1 גרסה ראשונית של הדברים המובאים בחיבור זה הושמעה כהרצאה מפי ג. מ. קרסל בכינוס הארצי השנתי ה-23 של החברה המזרחית הישראלית, שנושאה היה: יהודים וערבים בארץ-ישראל / פלסטין: היבטים חברתיים ופוליטיים, 9.6.1999.

שחים בענייניו, ואף שלא נעלם מן העין, טרם נחקר בצורה רצינית. מאמרנו מקבץ רישומי דברים שבעל־פה ומובאות מהספרות שנקרו לנו אגב עבודות מחקר אחרות. ריכוז נתונים לצורך אומדן שיעורם של מהגרים אלה באוכלוסיית מדינת ישראל זהיום ולצורך בחינת חלקם והשפעתם בתחומי החברה, התרבות והכלכלה דורש עבודה רבה, שכן הגירה זו, שהנודע על אודותיה בציבור רב מהנודע על אודותיה בכתובים, לא חדלה למעשה להתקיים מאז 1829 (שנה בה ברחו, כנראה, אלפי פלאחים מעבודת הכפייה שהטיל עליהם שליט מצרים מֶחֶמֶט עלי) ועד סיום המנדט הבריטי על פלסטין. מאה שנים ויותר של הגירה ממצרים ללבאנט ולפלסטין בפרט, הותירו חותם עמוק בארצות קולטות ההגירה, חותם אשר טרם זכה, כאמור, לתשומת־לב מחקרית מספקת.

נתקלנו, כל אחד לעצמו, במידע על אודות הגירת אוכלוסיות מהמֶרְךָ ומסודאן דרך מצרים, וממצרים עצמה ללבאנט, אגב מחקר אנתרופולוגי בקהילות בדווים ובדווים לשעבר בישראל (קרסל 1975) ומחקר היסטורי של בדווים ומדינה במצרים של מֶחֶמֶט עלי (אהרוני 2000). לאחר שיחה שקיימנו במרוצת 2003, שבה השוינו חומרים מתוך מחקרנו הנזכרים לעיל, סיכמנו לרכז יחדיו מידע נוסף כדי אמירת הדברים בציבור משותף. עיינו במקורות עבריים השמורים בכתבים מסוף המאה ה־19 ומראשית המאה ה־20, כמו כן פקדנו משפחות ערביות שאינן מצניעות את מוצאן המצרי במשולש, בוואדי עֶאֶרָה, ובערים יפו, רמלה ולוד, וחקרנו את בניהן ובנותיהן על אודות הוריהם והורי הוריהם, כיצד הגיעו לפלסטין ומה עבר עליהם מאז באו אליה.

לרישום התחנות במסע הקליטה בארץ הגיע קרסל בדרך עקיפין: אגב התחקות אחר קשרי שארות ואילנות יוחסין בקרב בדווים ופלאחים לשעבר, בשכונות רמלה ולוד (1970–1967). תוך כדי רישום גניאלוגיות, של צד האבות (עמום) וצד האמהות (אֶחְ'וֶאל) של המשפחות, וככל שהפליגו בזיכרונות, הצטיירו במפורט גם סיפורי ההגירה. נמצא, שכל הורי המשפחות היגרו לפלסטין בדור או בדורות האחרונים, רובם מלוב, ממצרים ומסודאן (קרסל 1970, 1975, 1982).

רישום הגניאלוגיה הוכח ביעילותו לחידוד הזיכרון על אודות מסעי המהגרים בדרכם לפלסטין ובתוכה. סיפורים שהועברו מדור לדור אינם כמובן תחליף לרישום היסטוריה, למסמכים כתובים, לתצלומים ולהקלטות, אך יש בהם כדי לסמן פיוון אפשרי להבנת תהליכי אכלוס פלסטין בעת החדשה ולהבנת התמוזיג האתני של הציבור הפלסטיני בן זמננו. נתוני היסוד של ההגירה ממצרים בזמן החדש אינם נלמדים באוניברסיטאות ישראל. קרסל התוודע לתופעה מפי דוד איילון (1960),

ובהכוונתו, מקריאת המסמכים שכינס אסד רֶסְטֻם בספריו (Rustum 1936; רֶסְטֻם 1940). בעת עבודת השדה בג'ֶ'נְאָרִיש (1967) כבר יצא לאור ספרו עתיר המקורות של י. בן-צבי (1967), שהיה לעזר. הקריאה בו סייעה לעגן עדויות שלוקטו בשכונות רמלה ולוד של שנות ה-60 ושהוצלבו עם עדויות שמסרו זקני ישובים יהודיים בדרום, כמו בני ראשוני המושבה גדרה. דבר זה אפשר שרטוט מקורב של ההתרחשויות. מ-1978 מלווה קרסל, מקשיב ורושם זיכרונות השמורים בין בדוויי הנגב ובין לינאג'ים (חמאאל) של יוצאי מצרים היושבים עם הבדווים.² חומר הקריאה המסייע לוודא את תקפותן של מסורות שבעל-פה בנוגע למהגרים ממצרים ולצאצאיהם בנגב, הנו מועט.

אהרוני התוודע לשכיחותם הגבוהה של יוצאי מצרים בין אוכלוסי הדרום, הנגב ורצועת עזה בתקופת עבודתו בשירות המדינה ואחר-כך תוך כדי הכנת עבודת דוקטור באוניברסיטת תל-אביב, בעת ששקד על מסמכי תקופת מְחֶמֶט עלי שבארכיוני קאהיר: דאר אל-נֶ'ת' אַאֶק, דאר אל-כֶּתַב ודאר אל-מְחֶפּוֹןֶ'את (אהרוני 2000). מטרת מאמר זה תהיה, אם כן, לפתוח צוהר אל החומר הגלום במקורות אוראליים וכתובים ולהזמין חוקרים שימצאו עניין בכך 'להרים את הכפפה', ולהעמיק את ידיעותינו בסוגיות הללו. לשם כך נסקור תחילה בקצרה את העדויות המצויות בכתובים על אודות הגירת בדווים ופלאחים מצרים לפלסטין. בגוף המאמר נביא עדויות וזיכרונות על אודות ההגירה, שאותם ליקטנו בשיחות, בראיונות ובמפגשים אישיים עם צאצאי מהגרים מצרים באזורים שונים בארץ. כפי שנבקש להראות, גם עדויות חלקיות ובלתי-שיטתיות אלו מדגימות היטב את היקף התופעה ואת חשיבותה להיסטוריה החברתית ולדמוגרפיה של תושבי פלסטין; לאחר מכן, נעלה לדיון ראשוני בהחלט כמה נושאים הקשורים בהגירת המצרים ובהתיישבותם בפלסטין, אשר נראים לנו מעניינים ובעלי פוטנציאל מחקרי רב במיוחד. לבסוף נציג את השאלה: מדוע מיעטו כל-כך לתעד, לתארך ולחקור את תופעת ההגירה ממצרים לפלסטין בדורות האחרונים, וננסה להשיב על שאלה זו כמיטב יכולתנו.

2 חלוקת משנה מפלגת את יושבי מאהלי הנגב לבדווים 'טהורים' ולמשפחות פלאחים, שאותם מכנה אל-עארף קרבה (1937) ושאינם אלא מהגרים ממצרים המעבדים חלקות שהיו לפניו שטח מרעה ולא שטח עיבוד, בתנאי אריסות. ראו גם מרקס 1967.

רועים-נוודים בין מצרים ללבנט – מבט היסטורי

בין ספרי היסוד הנוגעים לתולדות אוכלוסי הנגב, ראשון הוא מחקרו של עָאָרָף אל-עָאָרָף (1937). קיימת ספרות של נוסעים שנקרו לנגב בכמאה ושבעים השנים האחרונות,³ ואף שיש בה רישום של הגידול הרב בשעור המְסָאָרְנָה (יוצאי מצרים) נדירות בה התייחסויות לשאלת הרכב אוכלוסיית השבטים. מעט מהחסר ממלאים מאמרים אנתרופולוגיים.⁴ תנועות אוכלוסייה מאסיה לאפריקה ומאפריקה לאסיה, נראות לכאורה כתנועת מטוטלת. במבט מרחוק אין ההתרחשות הזאת מעידה אם היו אלה אותם אנשים שיצאו ושבו כלעומת שבאו, או אם היו אנשים שונים שהחליפו מקומות. רק תמונת תקריב, הבוחנת כל תנועה כשלעצמה במימד היסטורי, עשויה להעיד על שונות שיטתית באפיונים הסוציולוגיים של העוברים ממקום למקום. רוב ההגירה בין היבשות מאז הכיבוש הערבי במאה השביעית נעשתה מאסיה לאפריקה (Kressel 2003: ch.1). קבוצות רועים נוודים (בדווים) נדדו מאסיה מערבה מכורח המחסור, ובדרך כלל נטו שלא לשוב לחבלי מוצאם במזרח, אלא אם כן נדחקו ממצרים. הגירה מאפריקה דרך מצרים לאסיה בעת החדשה באה בדרך כלל כתוצאה מאילוץ כלכלי-פוליטי של בני שבטים שנותקו ממקורות הגבייה של הח'נה (דמי חסות).

מאז ראשית הזיכרון ההיסטורי באזורנו חלפו מסעי שבטי רועים נוודים באופן לא סדיר על-פני פלסטין. ממלכות האזור עד האחרונה שבהן, הביזנטית, עצרו את שטף המהגרים מערבה. רק במאה השביעית לספירה נוצחו ממלכות האזור. הפלישה הגדולה של השבטים מחצי-האי הערבי צפונה, מזרחה ומערבה הכניעה את ממלכות האזור והבקיעה את קווי המיגון שנמתחו לפנייהן. במשך מאות השנים שחלפו מאז היה הכיוון העיקרי של הגירת השבטים שחלפה על-פני פלסטין

3 ראו למשל עבודותיו של אלזיס מוסיל, שעבר את הנגב במסעיו, ומתוך אלה בעיקר את Musil 1908-1907.

4 זיהוי המצרים בקרב האוכלוסייה הבדווית מצריך העמקה במרקם החברתי, במנהגי האנשים ובזיקתם לחבלי ארץ מוצאם – פרטים שאינם ניכרים לעין המתבונן הזר, אלא אם התעמק בלימוד המבנה החברתי. עבודה אנתרופולוגית חלוצית מעין זו היא של עמנואל מרקס (1967, 1974). ההבדל ברור בדרך כלל לעין המקומיים, והם מזהים זה את זה על-פי להג הדיבור ואוצר המלים ועל-פי החזות: אף שהלבוש דומה, גון העור שונה במעט. נתונים היסטוריים שיש להם ערך להבנה אנתרופולוגית של מרכיבי אוכלוסיית הנגב ראו אצל בן דוד וגונן 2001; קרסל, בן-דוד ואבו רביעה 1991; כמו כן ראו קרסל 1975, 1982; Kressel 1993, 2001; Kressel and Ben-David 1995, 1996. מקור עוצמת הרועים הנוודים לעומת אוכלוסיות כפריות גדולות מהן כמה מונים הוא בארגון השבטי ובלכידותם האגנאטית; ראו Kressel 1993.

ממזרח למערב. עם מדבור המזרח התיכון באלפי השנים האחרונות נאלצו הרועים הנוודים להיערך מחדש, ובעיקר להתערות יותר ויותר בחיי ישובי הקבע; כלומר, הם נדרשו להסתגלות יותר פוליטית ופחות אקולוגית, ולמעבר גמיש בין השימון לבין המזרע (Eph'al 1982). הם נסעו לעמק הנילוס פחות לשם ביקוש מרעה לצאן ויותר לשם ביקוש ח'נה. ככל שהישוב הכפרי היה צפוף יותר והיה יכול לשלם יותר, כן היווה מטרה לבדווים. הם הגיעו אפוא אל הדלתה ואל עמק הנהר, איתרו מקומות חניה בצד ישובי הקבע ונאחזו בהם. השלטון המרכזי החליש לא הטריד אותם,⁵ ומאחר שלא הצטרפו לעסוק בחקלאות לשם קיומם, הם התקיימו בנוחות יחסית. היו בהם שאף הגיעו לאוטונומיה פוליטית ניכרת, כדוגמת שבטי הַנְאָרָה במצרים העליונה (הסְעִיד) והחֶבְאִיָּה בשטחי הדלתה של הנילוס (אהרוני 2000: 22). שבטי בדווים שהגיעו מן המזרח, התנחלו לצד כפרי עמק הנילוס ומצאו את קיומם על ח'נה שגבו מתושביהם, אם בהסדר פרטי ואם כבעלי זכות חכירה בקרקעות מטעם השלטון. במחצית השנייה של המאה ה-18 גדל כבר מספר הישויות השבטיות (chiefdoms) והמְלִתְזִים הבדוויים, בפרט במצרים העליונה ובדלתה.⁶ כדי להקל על הכפריים נקט עלי ביי אל־כַּפִּיר, אחד מראשי הבתים המעין־מְמְלוּפִיִּים, שהיה שליט עצמאי של מצרים (1760-1772), פעולות צבאיות לצמצום כוח הבדווים, ואילו מְחֻמְט עלי המשיך באותה דרך והביא להדיפת שבטי בדווים מעמק הנילוס לעבר חצי האי סיני והלאה מזרחה וצפונה.⁷

בשל ארגונם הפוליטי העדיף וכוחם היחסי, חברו שבטי הבדווים פעם עם שליטיה הממלוכים או העוסמאנים של מצרים ופעם עם גורמי אופוזיציה חתרניים שפעלו להחלשת השליטים, ואלה גם אלה שילמו להם במזומנים.⁸ לזכות מְחֻמְט

5 מקור עוצמת הרועים הנוודים לעומת אוכלוסיות כפריות גדולות מהן כמה מונים הוא בארגונם השבטי ובלכידותם האגנאטית; ראו Kressel 1993.

6 על התופעה בת מאות השנים של שבטי בדווים המתקיימים על גביית דמי חסות (ח'נה) מעובדי אדמה בעמק הנילוס, ראו שלל המקורות המצוטטים אצל אהרוני (2000). על תופעה דומה בעמקי נהרות אחרים במזרח התיכון, ראו Batatu 1978: 63-87 (הכותב על עמקי נהרות עיראק); Black-Michaud 1986 הכותב על יחסי השיח'ים משבט ה־Luri עם חקלאי עמק לוריסטאן באיראן.

7 אשר לעניינו הגובר של שלטון מצרים בבלבנט במחצית השנייה של המאה ה-18, ראו Crecelius 1986. על הדיפת שבטי הבדווים הנצלנים מחניונייהם לצד כפרי עמק הנילוס והדלתה, ראו בכרוניקה של עַבְד אל־רַחְמַן אל־ג'ַבְרִיתִי (1879-1880).

8 שבטי רועים אסיאתיים אף תפסו את השלטון במצרים (ההיקסוס) או הגיעו להשפעה על ניהול הממלכה (יוסף בן ישראל, אחיו וצאצאיהם), שתי קבוצות קדומות ששבו מרצונן או נהדפו חזרה לבלבנט. לנתונים ודיון בקשר הגומלין הדו־ערכי שבין שליטי מצרים ונתיניהם הבדווים לפני מְחֻמְט עלי ובתקופתו, ראו אהרוני 2000 חלק שלישי (עמ' 215 ואילך). שבטים שסרו למרותו שילב בצבאו, למלחמה בשבטים אחרים, ומי שלא השתלבו בכוחותיו, כמו שבטי הַתִּיָּאָה והַתְּרַאֲבִין, נהדפו מזרחה כל הדרך בואך החג'אז.

עלי פאשא ואַבְרָאָהִים פאשא נרשם חיסול עצמאות הַהֲנָאָרָה ובני בריתם – ראשי הבתים המעיין־ממלוכיים – בקאהיר (1813), ומכאן ואילך, רתמו את פרשי השבט לשירות הצבא במלחמותיו המרובות עד כי 'הַנָּאָרָה' היה לשם נרדף לפרשים בדווים לא־סדירים.⁹ השיח'ים מילאו תפקיד חשוב בגיוס הגברים בני הקלאנים שלהם לשורות הצבא, ובתמורה קיבלו מהפאשא מענקי קרקע, תפקידים באדמיניסטרציה של המחוזות, ומעל לכל, רשות להתיישב בגבולות פְּלָאָד אל־שאם.¹⁰ מְחַמֵּט עלי גילה עניין בפרובינציה של אל־שאם (אַיֶּאֱלֶת דמשק: סוריה ופלסטין) בשלבים מוקדמים מאוד של הקריירה שלו. הוא התיר לבדווים ממצרים להתיישב לאורך 'דְּרֵב אל־שאם' – הדרך שעברה לאורך צפון סיני, אל־עריש, עזה וצפונה, כדי שיעסקו גם בהגנתה. בין השנים 1807–1818 הגיעו לאזור עזה בני פלגים שונים של שבט אל־הַנָּאָדִי, וביניהם אל־חַאסִי בראשותו של מוסא אַרְ'א, אשר התיישב תחילה תחת חסותו של אל־חַאג' מוחמד נג'א משבט אל־פְּרַאעֶסֶה שהגיע עוד קודם לכן ממצרים.¹¹ מוסא ואחר־כך בנו עקיל אַרְ'א חברו עם אנשיהם לכוחותיו של סְלִימָאן פאשא, מושל צידון, ושל יורשו עֶבְדָּאֵלֶלָה פאשא בעכו, כדי להגן על הדרכים ועל ישובי הקבע שם מפני בדווי האזור. בשנת 1828 הובאו בדווים נוספים משבט אל־הַנָּאָדִי כדי לשמור על דרך אל־עריש.¹² ב־1831 פלש אַבְרָאָהִים בראש צבאו לפלסטין והתקדם צפונה. משקיף צבאי אחד מאותם ימים ראה יתרון בהחלטת הפאשא לגייס 12,000 פרשים בדווים ('הַנָּאָרָה') למלחמה באל־שאם כדי לנקות את פנים הארץ מהנוודים, שהטרידו באותה תקופה את הפלאחים ואת השיירות.¹³ בנובמבר של אותה שנה הוצבו בדווי אל־הַנָּאָדִי בכוחות ששמרו על הדרך נצרת־טבריה וכן בַּמְּג' אפן עֶאמֶר (עמק יזרעאל).¹⁴ ב־1832 אישר אַבְרָאָהִים פאשא, שהיה אז מפקד כוחות מצרים בלבאנט, לפלג נוסף של הַנָּאָדִי לעקור ממחוז אל־שַׁרְקִיָה במצרים ולהסתפח לפלג השבט אל־חַאסִי, שחנה זה כבר מצפון־מזרח לעזה (אהרוני 2000: 236). כניסת השבט הנאמן לו כדי להגן על דרך אל־שאם ועל ישובי הקבע לאורכה מפגיעת בדווי עזה הלמה את מגמת

9 ראו אהרוני 2000 עמ' 220 והערה 16 עמ' 241. מכאן הבלבול במקורות שונים לגבי ההשתייכויות השבטיות של הַנָּאָרָה והַנָּאָדִי.

10 דָּאָר אל־נֶת'אָאָק, קאהיר, דפתר 41, מס' 664, 10 ד'ו' אל־קַעְדָה 1247 / 12 באפריל 1832; 13 ד'ו' אל־חַג'ה 1247 / 15 במאי 1832.

11 יש גירסאות שונות על מועד בואם של אל־חַאסִי. ראו אהרוני 2000, הערה 162, עמ' 244.

12 דָּאָר אל־נֶת'אָאָק, דפתר 741, מס' 272, 21 רביע אל־אֵנֶל 1244 / 1 באוקטובר 1828.

13 דיווח של הקפטן Aubry-Bailleul מיולי 1832 בתוך: Douin 1931:261.

14 ראו 1970: 390 [1853] Robinson, וכן רֶסְתֶם 1940, תעודה מס' 30.

ההיאחזות המצרית באזור. גם פלג אל־טחאניה של אל־הנאדי הגיע לפלסטין.¹⁵ הגירת בדוויי אל־הנאדי נמשכה גם מאוחר יותר. ב־1836 פנו ראשי אל־הנאדי בעצומה לשלטונות וביקשו להתיישב באזור עזה. בקשתם נענתה בחיוב, ואף ניתנו להם נחלות כדי לעבדן. אברההים פאשא ציין בעניין זה, כי יש חשיבות רבה להתיישבות הבדווים באזור הזה.¹⁶ כמה משפחות מצאצאי אל־הנאדי מתגוררות היום בשכונת הבדווים בשפרעם.¹⁷

כדי לבלום פשיטות של בדווים מקומיים על אזורי הישוב, סייע אַפְרָאֵהִים פאשא לפלגים של שבט אל־הנאדי להתיישב בהוג' (סמוך לקיבוץ דורות של היום) ולפלג אל־חאסי של ההנאדי להתיישב בתל אל־חאסי (לצד קיבוץ כפר מנחם).¹⁸ במרוצת השנים השתקעו בשרון הצפוני 'הנארה' והאזור נקרא מאז בשם ואדי תְנָאֲרֵת', הוא אזור עמק חפר.¹⁹

הגירת שבטי הבדווים ממצרים לאסיה החלה לטפף בראשית המאה ה-19 בגלל גישתו של מְחֻמֵט עלי – לאו דווקא ביוזמתו, אלא מפני שפגע בעצמאותם. שבטים שהפרו את מרותו, שחיבלו ביוזמות פיתוח החקלאות (עשקו כפריים), או שנקלעו לריבי דם בינם לבין עצמם (כמו לינאג' מוסא אל־חאסי), נאלצו לגלות ממקומם ולנדוד אל מחוץ למצרים. בשלב השני, החל מ־1829 שפעה ההגירה בעוצמה רבה יותר, היות שהשלטונות המצריים עשו שימוש בבדווים כלוחמים וכמגיני האינטרסים שלהם בלבאנט.

15 ראו פין 1980 [1878], עמ' 259. הוא מזכיר את סלאמה טחאוי בתור אחיו של עקיל אַרְא' אל־חאסי. ייתכן אה במובן של קרבת משפחה, כפי שנפוץ לעתים בחברה הבדווית.

16 אגרת של אברההים פאשא לסאמי ביי, מובאת אצל רֶסְתֵם 1940, כרך 1, עמ' 158, תעודה מס' 4738, 27 ג'מאדי אל־אח'רה 1252 / 10 באוקטובר 1836.

17 הן מוכרות היום בשם אל־ג'ליל, דבר המעיד על תהליכים דמוגרפיים של התפצלות וטשטוש המוצא – תהליכים האופייניים לחברות שבטיות רבות.

18 ראו אהרוני 2000: 235, 244, בהסתמך על תעודות מס' 1778, 1790, 3738, אצל רֶסְתֵם 1940, וכן על סמך מובאות מספרו של הנוסע 47: 1970 [1853] E. Robinson, שביקר במקום ב־1838. התל נקרא אפוא על־שם פלג ההנאדי. נדירות העיבודים החקלאיים, הברת השדות ונטישת הכפרים לאורך שפלת החוף היו פועל יוצא של שליטת הבדווים בכפריים.

19 בא מן המלה תְנָאֲרֵה שהיא שיבוש של הַנְאֲרֵה כאשר האות ה' נוטה לעתים להתחלף ב־ח'. המתישבים כאן יכולים היו להיות מבני שבטים מצריים שונים כמו הַנְאֲרֵה, הַנְאֲדִי, בְּרָאעֶסֶה ואחרים.

הגירת פלאחים ממצרים לפלסטין – מה בכתובים

בעבר רווחה הדעה, שהמצרים ובייחוד הפלאחים, אינם אוהבים להתיישב מחוץ לארצם (בר 1973: 41; Ayubi 1983: 59; Issawi 1954: 52; Cleland 1936: 431), אולם אין זה אומר שלא היתה הגירה. מלבד ההגירה ללבאנט בתקופת מֶחְמֶט עלי, כמה אלפי מצרים היגרו בתקופת מלחמת העולם הראשונה לעיראק, לתורכיה, ליוון ולצרפת (Ayubi 1983: 431).

מן המאה העשירית ועד הכיבוש העוסמאני (1516) היתה ארץ-ישראל נתונה תחת חסותם של הפאטמים, האיובים והממלוכים,²⁰ שמרכז שלטונם היה בקאהיר. עובדה זאת הקלה על מעבר אוכלוסיות בין מצרים והלבאנט. מאזני המהגרים – מצד אחד אנשי מנהל, חיילים ועובדים שהשתקעו בלבאנט, ומצד שני אנשים שירדו 'לשבור שבר' והשתקעו במצרים – אינם ידועים. אולם מובן שמצרים, מרכז השלטון האזורי וארץ שנודעה בעושרה היחסי, שנבע מחקלאות יציבה,²¹ היתה מושכת יותר, והבאים אליה, יוצאי האזורים השחונים שממזרח, התערו בין יושביה הקדומים.

עם התחזקות המרכז השלטוני בקאהיר תחת מֶחְמֶט עלי ואכיפת משטרו על תושבי המדינה המצרית חלה תפנית בהגירה אליה וממנה: זרם הנכנסים נעצר, וזרם היוצאים גבר. ראשונים יצאו-הוצאו שבטים בדויים, ובהמשך המאה ה-19 החלו לצאת גם פלאחים. משטר מֶחְמֶט עלי, ששם לו למטרה את השבחת החקלאות, פעל לשיקום מערכות ההשקיה העתיקות בעזרת עובדי כפייה, רובם ככולם פלאחים עניים, שהוצאו ממשקיהם או נטשו בתים ושרדות בשל המיסוי הכבד ומונופול השלטון על התוצרת החקלאית.²² החל בחורף 1829 נטשו, כאמור, קבוצות גדולות של פלאחים את עמק הנילוס וחצו את חצי האי סיני ברגל בדרכם אל הלבאנט.²³ באגרת שנשלחה למֶאֱמֹר הדיואן הח'דיוי ערב הפלישה המצרית לפלאד אל-שאם נאמר, כי עדרי צאן הוחרמו מבדוויי שבט מֶעֶאֲד'ה משום ש'הקלו על בריחת

20 מחקר בחומרים ראשוניים על אודות שלטון הממלוכים והשפעתם על היחסים האגריים בארץ-ישראל, ראו Holt 1966 וכן פרנקל 1996.

21 מבוססת על השקיה במי הנילוס ולא על משטר משקעים.

22 דיון מקיף על התפתחותה הכלכלית של מצרים במאה ה-19 ועל מדיניותו האגררית של מֶחְמֶט עלי, לרבות משטר עבודות הכפייה (corvée, סֶח'רָה) שהנהיג, ראו הרשלג 1965: 91-92; Rivlin 1961; Gran 1979.

23 ראו בן צבי 1967, עמ' 448. הוא מציין כי 12,000 פלאחים פלשו ממצרים לפלסטין באותה שנה ואינו מביא מקור לנתון הזה.

הפלאחים המצרים לעבר אל־שאם'.²⁴ ב־1831 עברו יותר מ־6,000 פלאחים את גבול מצרים (Sabri 1930: 131). ממסעות של מעטים ובודדים במשך המאה ה־18 נהפכה ההגירה לאקט של מרי, ושלטון מְחֻמָּט עלי התייחס אליה כאל בריחה. הואיל והיוצאים היו דרושים כעובדי כפייה, החליף שליט מצרים מכתבים עם שליט צידון במקום מושבו בעכו ובהם תבע ממנו להשיב את הבורחים אליו. הראשון לנותני החסות לבורחים והמכותב הראשי, עבדאללה פאשא,²⁵ דווקא שמח על בואם, דחה את הדרישה להחזירם ובסירובו סיפק אמתלה לכיבוש הלבנט בידי אַבְרָאָהִים פאשא, בנו של מְחֻמָּט עלי.²⁶ זה האחרון אף התלונן על כך בפני השער העליון ונענה, שכנתיני הממלכה העוסמאנית יש זכות לבורחים להתיישב בכל מקום הנראה להם (Sabri 1930: 191).

ההשתלטות של חיל המשלוח המצרי על בְּלָאָד אל־שאם (סוריה ופלסטין), על חבל אלכסנדרטה ועל מורדות הַטְּוּרוּס בואך רמת אנטוליה לא הביאה להחזרת עובדי סְחָרָה למצרים. אדרבה, הואיל ומְחֻמָּט עלי חפץ לבסס את שליטתו בלבבנט, הוא שינה את טעמו ופנה במרץ רב להקמת מפעלי פיתוח גם בשטחיו החדשים.²⁷ בניגוד למדיניותו הקודמת, הוא עודד עתה את המשך ההגירה ממצרים, כדי לספק את הצורך בעובדים מיומנים ליוזמות הפיתוח שלו בלבבנט.²⁸ מהתיעוד המועט

24 אל־מְגִ'לֵס אל־עאלי לְמֶאֱמֹר אל־דְּיוּאן אל־ח'דְּוִי. 14 ג'מאדי אל־אוּלָא 1246 / 31 באוקטובר 1830. דאר אל־נִתְ'אָאק, קאהיר, דְּיוּאן ח'דְּוִי, דפטר 759 מס' 222.

25 העדר ריכוזי אוכלוסייה מובהקים ומרכזים שלטוניים שייתנו חסות לבורחים בכל המרחב שמרפח עד עכו, מעיד על מצבה הפוליטי של הארץ באותן שנים. עד מחצית המאה ה־18 היתה פלסטין מחולקת לשני אזורים מנהל, שכל אחד מהם היה מצורף למחוז (פאשאליק) עוסמאני אחר. הגליל ועמקי הצפון השתייכו למחוז צידון ואילו האזור שמדרום לעמקי הצפון השתייך למחוז דמשק, בעוד שלגפות ירושלים ועזה ניתנה מזמן לזמן זכות להנהלה עצמית. מושלי המחוזות התמנו כל שנה מחדש בידי הסֵלְטָאן ומה שסחטו מנתיניהם נסחט מהם בשובם לאסתנבול. לחולשת 'השער העליון' במחצית השנייה של המאה ה־18 נלווה שלטון שיח'ים באזורי הַהַר וּבְנַגְב, וגם מושליו של אזור עכו השתחררו מכל חוב לסֵלְטָאן. על פשיטות בלתי־פוסקות של בדווים לאורך שפלת החוף מעזה צפונה ועל פיראטים אירופים ששיבשו את הסחר היבשתי והימי בין מצרים ללבבנט כבר בשנות העשרים של המאה ה־18 ונוקיהם הנוראים לכלכלה, ראו Cohen 1973: 152 ff.

26 תולדות מסעי הפלאחים ממצרים מזרחה עולים לפרטיהם ממאגר תעודות המשלחת המצרית לסוריה 1831-1841. ראו מפעלו החשוב של ההיסטוריון אסד רֶסְטֵם (Rustum 1936). להדים מאוחרים הנוגעים לצאצאי המהגרים מהמְ'רָב בְּמֶשְׁרֶק, ראו קרסל 1975. סברי טוען, כי עבדאללה פאשא המריץ למעשה את התיישבות המצרים בארץ־ישראל (Sabri 1930: 131).

27 פרטים על השקעות המצרים במנהל האזרחי ובפיתוח כלכלת השטחים שכבשו בלבבנט בשנים 1831-1840, ראו Hoexter 1984, Shamir 1984.

28 איכותם של איכרי הלבבנט (ופלסטין במיוחד) כעובדי חקלאות וכעובדי כפיים היתה ירודה בהשוואה לזו של איכרי עמק הנילוס. ייתכן כי הרקע לתרבויות העבודה השונות של איכרי הלבבנט ושל איכרי

הקיים בכתובים, רובו זיכרונות נוסעים ובני התקופה, עולה, כי למסעות הפלאחים נלוו גם בדווים, שייסדו אז את הכפרים של מטה אל-עזי ליד בית גוברין ושל הר'נא'נה וערב אל-זביד בעמק החולה.²⁹ בכפר מפתח'רה שבעמק החולה התיישבו מצרים (ברסלבסקי 1964: 360); הנוסע טריסטראם טען, כי תושבי אחד הכפרים בעמק בית שאן היו מצרים ו'הבדווים לוחצים אותם קשה' (טריסטראם 1975 [1865]: 375); פלאחים ייסדו את הכפר מסר לצד גבעת המורה, וכמו כן יישבו את פלאד אל-הש'ל (מילולית: כפרי הרכיבה ללא רשות) במרחב הריק שבשפלה הדרומית על גבול הנגב.³⁰ כפרים אלה כללו את ג'מאמה, פופת'ה, מוח'קה, פ'ריר וסמסם. באותה עת יושבו ה'אופי', שהם צאצאי עבדים מהסודאן שהביא אברהם פאשא, בוואדי חנארת' (עמק חפר, ראו וייץ, 1952: 111), והנאדי בדהמ'ה ובעב'די'ה שבעמק הירדן (אבנרי 1980: 14), וכן יושבו אז השכונות (סכנאות) העירוניות בעזה, רמלה ויפו, כמפורט בהמשך. המתישבים המצרים הביאו עמם עגלות פרימיטיביות: 'הייתה זו צורת מקלעת המתוחה בין גלגלי עץ מוצקים ומחוברים אל ציר, ובהסתובבם תסתובב גם היא' (Goodrich-Freer 1924: 139). פיליפ באלדנספרגר, יליד ירושלים (1856), אשר סייר בארץ והתוודע אל תושביה, כותב ממה ששמע מפי בני התקופה:

במאסף חילותיו של אברהם פאשא באו חבורות של סוחרים, רוכלים ואחרים. משום כך אנו מוצאים כפרים שלמים של מצרים לאורך מישורי פלשת, מנהר מצרים עד יפו – צאצאיהם של באי שנת 1831 שטרם התבוללו. פלאח מבני הארץ לא יסכים לעולם לתת למצרי את בתו מגזע פלסטיני טהור. 'אחנא פלאחין והמה מ'רין!' (אנו פלאחים והם מצרים!) – יאמר הוא בבוז. ההבדלים בין שני הגזעים גדולים מכדי לאפשר קשרי נישואין ביניהם. למצרים תווי פנים אתיופיים בחלקם – אפים עבים פחוסים במקצת – וגון עורם כהה יותר. הפלאחית

מצרים הוא המציאות הפוליטית ואופי היחסים האגרריים ששררו בכל אחת מהארצות במשך דורות רבים: בעוד שאיכרי הלבנט, בעיקר באזורי ההר, היו משועבדים לתקיפים מקומיים בתנאי אריסות וחוסר יציבות פוליטית, נהגו איכרי עמק הנלוס מהמשכיות שלא הופרה ומיציבות יחסית של מרכז הכוח בקאהיר. ראו Finn 1923: 13-14.

29 על מוצאם המצרי של ערב אל-זביד ראו אבנרי (1980), שעדותו נסמכת על דברים שסיפר לו יהושע פלמון; ראה גם אצל חריזמן 1958: 10; ברסלבסקי 1964: 360.

30 באזורים אלה השלטון אינו אוכף את סמכותו ולכן הם פרוצים יותר להתקפות שוד של הבדווים. ראו ברסלבסקי 1947 ב: 356-362.

נושאת צעיף ראש לבן, אולם פניה חשופות וכותנתה הכחולה בהירה יותר מכחול כותנתה הכהה של המצרייה. הנשים המצריות לובשות את הַבְּרֶקֶע, התלויה ממצחן ומכסה את האף, הפה, חלקן העליון של הלחיים, הסנטר והצוואר, אולם מותרה את העיניים ואת המצח גלויים (באלדנספרגר 1982 [1913]: 115).

יותר מאוחר פחתה תשומת הלב לבאים מצד המנהל או מצד הכרוניקאים. בין המשתקעים בלבאנט, נוסף על הבדווים והפלאחים, היו גם חיילים ועובדי מנהל שערקו בשל סירובם לשוב למצרים. לניסיונות של מצוד אחריהם יש רישום בתעודות שליקט רֶסְתֶּם. בראשית המאה ה-20 נזכרים ערב דְּמַאִירָה שהשלטון העוסמאני הביאם לשם ייבוש ביצות חדרה (נדב 1957: 51). תחת השלטון הבריטי (1917-1948) באו פלאחים ממצרים והועסקו בסלילת כביש יבנאל-כנרת, עוקף הכפר לובייה שתושביו התנכלו לתחבורה היהודית (עבר הדני 1947: 72). כמו כן מדווחים על 150 חֶפְרִים מצרים, שחברה בלגית הביאה לשם הנחת מסילת הברזל יפריירושלים (נדב 1957: 218). אחדים מאותם מצרים נשארו בחדרה. צבי נדב כותב בזיכרונותיו: 'בחדרה עבדנו יחד עם כעשרים ערבים רובם כושים ומצרים' (נדב 1957: 218). בדרך כלל חברו המהגרים החדשים ליוצאי ארצם שכבר נאחזו בקרקעות השוממות לאורך שפלת החוף והעמקים, והדבר נעשה בעידוד העוסמאנים ואחריהם הבריטים ומעל כולם שלטונות מצרים. מדיניות השלטון המצרי, המעודדת יצוא עודפי אוכלוסייה, נועדה לצמצם את מספר הדורשים לקבל חלקות לעיבוד.³¹ הריבוי הטבעי המהיר ממילא³² הואץ עם אָקְלוּם גידולי תעשייה בעמק הנילוס, שהיקף השטחים החקלאיים בו היה מוגבל, וכתוצאה מכך גדל הביקוש לקרקע לשם עיבודה על ההיצע.³³ את גל המהגרים הגדול עורר עול האַנְגְרִיה, או עבודות

31 אף שלא עודדו הגירת פלאחים כעניין של מדיניות, לא עצרו שלטונות מצרים בעדה בשל הלחצים הכלכליים שדרבנו אותה. אשר למידת הנתק בין מעבד הקרקע לבעליה בחקלאות המזרח התיכון ולהחכרת חלקות למעבדיהן השכירים, ראו בר 1971: 99-102.

32 על אודות מאפייני הפרייה בקרב קבוצות שאירות אנגאטיות, השוויות כמו במרוץ זו עם זו להרבות בוולדות ממין זכר וכך לטפס בסולם היוקרה האגנאטי ראו Kressel 1992: Ch. 9.

33 אָקְלוּם גידולי תעשייה (גידול הכותנה בפרט) בכפרי עמק הנהר דרבן את מרוץ הפרייה משום הצורך בידיים עובדות, לרבות ידי ילדים לקטיף. ראו בר 1960: 24-27. ההתפתחות ה'טבעית' של הבעלות על הקרקע, על-פי חוקי הירושה השרעיים הביאה לפיצול נחלות (פיצול החאפורה לתנאכיר פלאחין), בעוד שהחקלאות האפקטיבית מצריכה עיבוד בתלמים ארוכים, משמע אי-פיצול של חלקות, או צירוף מחדש של חלקות שפוצלו לבעלות אחת, אגב הרס משוכות הצבר. ראו Bonné 1948; פירוט נוסף אצל חאמד 1973.

הכפייה (corvée), שהוטל על הפלאחים ושאלץ רבים מהם להתייגע בחפירת תעלות מים, דהיינו בעבודת כפיים מפרכת, ועול המיסוי שהוכבד על שכמם. באגן הנילוס שררו תנאי קיום עדיפים, ולכן השיג במספר אוכלסיו את ארצות האזור הסמוכות. התפנית בכיוון ההגירה באה בגלל הירידה באיכות החיים שהשתררה בו בתום העשור הראשון של המאה ה-19.³⁴ גם כוחו של 'השער העליון' לא הספיק באותה תקופה כדי לגבות את וְאֵלֵי דַמְשֶׁק בניסיונו לרסן את פשיטות הבדווים על דְרַב אֶל־שָׂאֵם (נתיב השיירות בין מצרים לסוריה), בגלל שליטתם של תקיפים מקומיים באזורי ההר.³⁵ לכן יכול היה מְחַמֵּט עלי לפעול ללא הפרעה בחלל הריק משלטון מרכזי. ההגירה נמשכה גם שנים רבות לאחר סיום הכיבוש המצרי. מרד עֶרְאֵבִי וכיבוש מצרים בידי הבריטים בשנת 1882 גרמו לנדידת אוכלוסייה לפלסטין: 'מרבנים העם לבוא ממצרים הנה לחכות עד יעבור זעם', נרשם בקורות העתים ההן.³⁶

לגל המהגרים הראשון נמצא אפוא רישום בכתובים, אבל לא להמשך המסע, אשר התעצם עם השנים בהתאם לכוונות שלטונות מצרים ואשר נמשך עד 1948. רק מעט ניתן היום לשחזור משיחות בעל־פה על אודות מניעי המהגרים – כיצד גמלה בלבם ההחלטה להגר, איך התנהל מסעם, במה התנסו מרגע בואם לארצות היעד, האם וכיצד שמרו על הקשר עם משפחות מוצאם במצרים. דברים אלה אינם בנמצא ברשומות. צאצאי המהגרים, שקרסל הקשיב להם החל בסתיו 1965 בשכונות רמלה ולוד, הביאו סיפורים ששמעו מאבותיהם, אשר חצו את חצי האי סיני ברגל או ברכיבה על בהמות משא. הם נעו על־פי־רוב בקבוצות גדולות, מחשש לפגיעתם של שבטי הבדווים. רובם בחרו להתקדם לאורך צפון חצי האי סיני, ממצרים דרך אל־עריש, רפיח וח'אן יונס, ומשם הלאה צפונה.³⁷ מאז ירידת כוחם של התקיפים המקומיים ושיבת העוסמאנים, ב־1840, גבר הביטחון בדרכים ושופרו תנאי המסע

34 על השלכות ה־corvées ראו Bonné 1948: 138, 192. בתארו את טעם הבריחה ממשטרת מְחַמֵּט עלי מצטט דוד איילון את הפסוק: 'טוב ארוחת ירק ושקט בה משור אבוס ומהומה שם' (משלי טו: 17). יש דעה, כי ההגירה היתה שיטתית ומאורגנת והתקיימה בסיוע הממשלה המצרית לשם מטרה פוליטית ברורה: להגדיל את שכבת האוכלוסייה הנאמנה לשלטון המצרי. ראו אברמוביץ וגלפט 1944: 5.

35 תקיפים מקומיים אלה יצרו את התופעה שנקראה בספרות המחקר 'שלטון השיח'ים' (מאמצע המאה ה־18 ועד הכיבוש המצרי ב־1831). ראו הייט 1942; Cohen and Baer 1984.

36 הצפירה 26.7.1882.

37 לאחר שקרקעות העידית לאורך שפלת החוף נתפסו על־ידי גלי ההגירה הראשונים, פנו הבאים מח'אן יונס מזרחה, לנגב המערבי ואל בקעת באר שבע בביקוש אחר עסקות אריסות עם שבטי הבדווים. ראו קרסל, בן־דוד ואבן רביעה 1991.

כך שאפשרו תנועת הולכי-רגל ורוכבים בביטחון, גם בקבוצות קטנות של משפחות אחדות. מאז שיבתם של העוסמאנים היוו התנאים הכלכליים, ששפרו בבת-אחת, זרו להגירה, וביתר שאת לאחר תיקוני התנזימאת,³⁸ הודות להשקעות הון שהביאו עמם גורמי חוץ.³⁹ מירוץ המעצמות לרכישת קרקעות ולהקמת מבנים בארץ הקודש ויוזמות הפיתוח שנקטו העוסמאנים ובני בריתם הגרמנים כדי לבסס את מעמדם בלבאנט ערב מלחמת העולם הראשונה תרמו גם הם לשיפור הכלכלי. אחרי המלחמה הקלו גם הבריטים על שטף המהגרים הזה הודות לביטחון היחסי שהשליטו בדרכים.⁴⁰ במארס 1926 הושלמה הנחת מסילת הברזל ממצרים, וצעירים רבים יצאו ברכבת לנסות את מזלם בחוץ-לארץ ולהביא אליהם את משפחותיהם ברגע שימצאו בסיס כלכלי לקיומם. בזכות השקעות בריטניה בבניין בסיסים באזור לקראת מלחמת העולם השנייה התקבלו העובדים הזולים ממצרים בברכה. חשובים במיוחד היו המהגרים היהודים וההון שהביאו להשקעה ולביסוס ישיבתם בארץ. גלי ההגירה של היהודים הביאו לפיתוח מקומות עבודה ולביקוש לידיים עובדות, דווקא של עובדים לא מיומנים.⁴¹ בתקופת העליות השלישית והרביעית השתפרו רמת החיים ואיכותם בפלסטין, ועלו כמה מונים על רמת החיים ואיכותם במצרים. היה זה גורם נוסף שמשך מהגרים.⁴²

רצועת החוף שבין עזה ליפו והמרחב שבין גדרה לנס-ציונה, לרמלה וללוד, התמלאו בתקופת השלטון הבריטי, ובעיקר בשנות מלחמת העולם השנייה, מהגרים ממצרים. עדויות שניתנו בוועדות החקירה השונות שהבריטים הקימו, בין היתר כדי לבדוק את יכולת הקליטה של הארץ, מאשרות את הנתונים הללו. משה שרתוק (שרת) וד"ר דוד ורנר העידו לפני ועדת פיל: 'יש מצררים הפזורים בכל רחבי ארץ-ישראל, שרבים מהם עשו את ישיבתם קבע. יש גם בדוים מסיני הנכנסים לארץ-ישראל עם עדריהם בכל שנה, ואחדים מהם נמצאים כאן לא רק כנוודים

38 השיפור בביטחון קשור ברפורמות במנהל העוסמאני (התנזימאת). ראו הרשלג 1965.

39 על אודות השקעות ההון הזר והשפעתן על כלכלת ארץ ישראל בשלהי התקופה העוסמאנית, ראו גרוס 2000, חלק א'.

40 על אודות מרחב צפון סיני והדרך הראשית שעברו בו בואך פלסטין ראו Jarvis 1938. על פעולות שלטונות מצרים לעידוד יישוב בדוויי חצי האי סיני, ראו חיבורם של Bailey and Shmueli 1977.

41 עדויות לאותה מציאות כלכלית בארץ ישראל באותה תקופה ולמאבק מהגרים יהודים למען כיבוש העבודה, ראו גרוס 2000; שפירא 1977; קולת 1967, 2001. עוד על איכרים יהודים המזמינים פועלים ממצרים, ראו למשל אצל עגנון 1968: 53.

42 נתונים על המיתון של שנת 1923 ותקציבי המגור הצבירי בהתפתחותם במשך העליות השלישית והרביעית ראו אצל גרוס 2000: 232-299.

גדעון מ. קרסל, ראובן אהרוני

אלא נכנסים לשוק העבודה.⁴³ הדין-וחשבון של הופ-סימפסון מתח ביקורת על העסקת פועלים מצרים למרות האבטלה הניכרת אצל הערבים.⁴⁴ בסקירה על הישוב בארץ-ישראל שהוגשה לוועדת החקירה האנגלו-אמריקנית נאמר:

‘מהגרים לא חוקיים שהוזרו או נשאר שאלא כחוק נמשכו למשכורות הגבוהות ששולמו בעבודות צבאיות במספרים ניכרים. למשל, ב-1942 הביאו קבלנים אזרחיים שליד הכוחות הצבאיים פועלים מצרים לארץ ישראל הדרומית בלי שום הסכמה עם הממשל האזרחי. הם הועסקו בבניית מחנות ושדות תעופה. מכיוון שאין שלטונות השירותים [המזוינים] יכולים כרגע [ב-1945-1946], תאריך פרסומו של הדו"ח] למצוא ארצישראלים שיוכלו לשמש תחליף הולם לכל הזרים האלה השלטונות היו רוצים להשאיר 2,000 מתוך קבוצה של למעלה מ-4,000 מהגרים שרובם ממצרים.⁴⁵

מספרם של הפועלים המצרים בארץ בשנות המלחמה ולאחריה אינו ידוע בדיוק. המחלקה הסטטיסטית של ההסתדרות ערכה מדי פעם סקרים ופרסמה הערכות. אליעזר בארי, שליטת נתונים ממקורות שונים, טען כי בשנת 1946 עבדו במשק החקלאי היהודי במוצע שנתי 2,046 פועלים ערבים, ו-15 עד 38.3 אחוזים מהם היו מצרים וסודאנים.⁴⁶ לפי הערכת המחלקה לסטטיסטיקה היו בארץ 24,000 פועלים זרים, ואילו על-פי נתוני הממשלה מ-1946 היו בארץ רק 14,000 פועלים מלבנון וממצרים. התנופה הגדולה בהתפתחות הכלכלה בשנים 1940-1945 באה מפני שפלסטיין היתה אחד הבסיסים של הצבא הבריטי והיתה כפופה מבחינה

43 ראו דו"ח הוועדה המלכותית לארץ ישראל: Great Britain, 1937. Palestine Royal Commission, *Minutes of Evidence: Heard at Public Sessions*, London: H. M. Stationary Office, pp. 90-92 (session No. 14, 2 December 1936). MICR.F-318, University of Haifa.
44 Government of Palestine, 1930, *Report on Immigration, Land Settlement and Development*. By Sir John Hope Simpson. London: H. M. Stationary Office, 1930. Cmd.3686 p. 138.

45 ראו: Government of Palestine, 1946, *Survey of Palestine, prepared in December 1945 and January 1946 for the information of the Anglo-American Committee of Inquiry* [Jerusalem]: Government Printer 1946 Vol. 1, pp. 213-214

את מה שידוע מעדויות של ותיקים על שכונות פועלים מצרים בקרבת תל נוף, סרפנד אל-עמאר, סרפנד אל-ח'ראב ומחנות הצבא הבריטיים האחרים בשפלה הדרומית ובכל המרחב שבין לוד לעזה.
46 הנתונים שאסף בארי התפרסמו בעלון לסטטיסטיקה ואינפורמציה מקצועית 1947 (4), שהוצא לאור על-ידי המחלקה לסטטיסטיקה של ההסתדרות הכללית; וראו גם בארי 1948.

לוגיסטית למפקדה הראשית במצרים. נראה, שזאת הסיבה לכך ששלטונות הצבא הבריטי ניידו עובדים ללא פיקוח ותיאום עם ממשלת המנדט וגם לא הקפידו להחזירם עם סיום העבודות שלשמן הובאו, ויש להניח שרבים מהם נבלעו בקרב האוכלוסייה הערבית הפלסטינית.

בסקר שנערך החל מ-1968 ביותר מ-200 כפרים ערבים בתוך גבולות ישראל, מצא הגיאוגרף משה ברוור עקבות לאותם מהגרים מצרים מן התקופות השונות. הוא טען, כי הגידול העיקרי באוכלוסיית הכפרים הערביים בשפלת החוף בתקופה הבריטית נבע במידה רבה ממהגרים מהארצות השכנות, בעיקר כאלה שהגיעו בשנות השלושים והארבעים (ברוור 1975: 20). עוד טען ברוור, שכאשר חקר את הכפר בית ג'ג'א ב-1941, הופתע למצוא שהכפר מצרי יותר מאשר פלסטיני באופיו. רבים מאוד מהתושבים, במיוחד הקשישים, לבשו בגד נוסח מצרים, גלביה. אנשי בית ג'ג'א אמרו לו, כי רובם נולדו במצרים. אחדים באו סמוך לסוף מלחמת העולם הראשונה עם הצבא הבריטי ואחרים הסתננו לארץ-ישראל יותר מאוחר והצטרפו לבני משפחותיהם בבית ג'ג'א ובכפרים סמוכים. ב-1948 חרב הכפר ותושביו ברחו לרצועת עזה.

עד אחרי מלחמת העולם השנייה, אומר ברוור, המשיכו מהגרים מצרים להתיישב בעיקר ביפו ובסביבתה ובכפרים ובעיירות שלאורך רצועת החוף בין יפו לעזה. הגל האחרון של מהגרים מצרים בא לתפוס מקומות עבודה שנפתחו לפועלים בתקופת המאמץ המלחמתי הבריטי (ראיון עם ברוור ביולי 1979, מצוטט בתוך פיטרס 1988: 257).

כפרים שעיקר יושביהם מהגרים מצרים

שם הכפר	אוכלוסייה 1922	אוכלוסייה 1944	ריבוי באחוזים
בית ג'ג'א	397	940	137
ג'ולס	481	1,030	115
ז'נוגה	967	2,380	147
ח'רטיה	1,037	2,240	116
יבנה	1,791	5,420	203
קביבה	519	1,720	211
קסטינה	406	890	119

מקור: ברוור 1975: 17.

נראה, כי הגידול הרב באחוזים שמציג ברור איננו יכול להיות בשום פנים תוצאה של ריבוי טבעי, אלא רק של הגירה ממצרים. מהגרים מצרים, שהגיעו לארץ בין 1922 ל-1944, ישבו גם בבית דג'אן, בג'לג'וליה, ביהודיה (עפאסיה), ביאזור, בסנאלמה, בסלמה, בספוריה, בסאקיה ובפג'ה (ברור 1975: 17).

עדויות בעל־פה על התיישבות מהגרים מצרים

בהגיעם לארץ עברו הבאים את חבל עזה והמשיכו לאורך שפלת החוף. על־פירוב השתקעו בחבלי המישור ובעמקי הארץ שהתפנו זה לא כבר מישובי קבע היות שהיו חזירים לפגיעות בדווים ועדריהם. בתקופת שלטון השיח'ים התבצר הישוב הכפרי הפלסטיני בחבלי ההר. כאמור, גם לשם הגיעו מצרים, אולם במספרים קטנים יותר.⁴⁷ הואיל ורישום תנועות ההגירה, גם במחוזות היעד שבהם נקלטו הבאים, כמעט שאינו קיים, תופסת ההאזנה לתולדות המשפחות והשבטים מקום מיוחד בלימוד העובדות. דהיינו, הקלטת סיפורים שבעל־פה, האצורים בזיכרון בני הדורות הנוכחיים, סיפורים שהועברו אליהם מהורים ומהורייהורים. להלן דוגמאות אחדות לסיפורים אלה:

I. דמרה

כפר מצפון לרצועת עזה שנוסד בידי מהגרים ממצרים. חורף 1968. המספר: זקן האחים למשפחת עפאשה, אז איש כבן 48:⁴⁸

קודם היינו פלאחים במצרים. קודם, אומרים, היינו יהודים.⁴⁹
אחר־כך נהיינו אַקְנָאם [בני כת לעצמה] אחר־כך התאסלמנו.
מכמה דורות, לא יודעים בדיוק מתי עבר אב סבנו [אבו ג'דנא]
לעזה וממנה הלך סבנו לדמרה. דמרה נהרסה ב־1948. בתיה
היו טין ורק המסגד היה מאבן. היה הכפר קטן, אולי שבע

47 אבנרי (1980) מצא בספר הטלפונים של שכם משנת 1970 יותר מ־70 שמות של בני משפחת אל־מטרי, המעידים על מוצא מצרי.

48 לסיפור המעשה בהקשר יחסי השארות של המשפחה ראו קרסל 1975: 197-199.

49 סיפורי בראשית הנוגעים ליהדות מסבירים מדוע בכלל היגרו אבותיהם ממצרים לכאן; היינו, נקודת המוצא היא מיתית.

מאות נפש. היו [יושביו] מגדלים תבואות בעל וקצת עצי פרי, ורועים בקר. היתה באר לכל הכפר ובאר עם מוטור לאבו ג'דאללה. הוא נטע חמישים דונם פרדס וגידל ירקות. את התוצרת היה מוכר למטבח קיבוץ יד מרדכי וגם עד קיבוץ דורות הגיע. היה לוקח [תוצרת חקלאית] גם מדיר-סניד, מנג'ד, מפּרָה, מהוג' ומעוד כפרים ומוכר להם. היה כאח ליהודים ומח'תאר יד מרדכי סידר שנחזור [מעזה, לאחר שנסחפו עם גל הפליטים] אבל רק אנו השלושה חזרנו עם אבינו. היתר פחדו ונשארו בג'פאליה. את אדמות דמרה חצה גבול רצועת עזה ובעברו הישראלי קם קיבוץ ארו.

בתיאור זה (המובא כאן באופן חלקי בלבד) עולה אֶזְכּוֹר לִסְבִּיבָה כִּפְרִית שכל מיישביה פלאחים יוצאי עמק הנילוס, אשר נאחזו זה לא מכבר בשפלת החוף שמצאוה ריקה מיושב. הם הקימו כאן בתים והתקיימו בדוחק על חקלאות בעל וגידול בקר, עד ששפר מצבם הודות להתיישבות היהודים בשכנותם. קרסל התחקה אחר זיכרונות מוקדמים של מי שהיו נערים בכפרים הללו ושאלם איך נראו בתי ילדותם ושטחי העיבוד של הוריהם. התברר, כי הם הטיבו לסגל לתנאי המקום את שיטת הבנייה 'בחומר ובלבנים', שבה הורגלו במצרים. לעומת זאת, הקשו עליהם תנאי החקלאות כאן היות שהורגלו בחקלאות שלחין.

II. זְרִנּוּקָה (זְרִנּוּגָה)

מעיד ג. מ. קרסל: 'בראשית שנות הארבעים, בעודי ילד, ביקרתי לפרקים עם הורי, תושבי קיבוץ גבעת ברנר, ועם מורי ובני כיתתי בכפר השכן זְרִנּוּקָה. שם שמענו ממארחינו על ראשיתו של כפרם, עשרות בשנים מוקדם יותר. כיצד בחרו משפחות מייסדיו, מהגרים ממצרים, מקום לישובם. בנובמבר 1987 ביקרתי⁵⁰ בבית משפחת אבו־אחמד, הפעם יושבי מחנה הפליטים ג'פאליה, בביתם המרווח בעיבורי העיר עזה. בתגובה לדברי, שהזכירו את ביקורי בזְרִנּוּקָה בהיותי ילד ואת הסיפור ששמעתי אז ושמרתי בלבי, סיפרו לי את הדברים שלהלן:

50 בלוויית פרופסור פול הר, בשליחות של שלום.

אכן, מסורת שבעל־פה היא בין בני כפרינו שסבותינו [אַגְ'דָאָנָא] באו עם משפחותיהם ברגל ממצרים. את מטענם נשאה נאקה, וכך היו הולכים ימים ואולי שבועות, כשלפתע פתחה הנאקה בריצה [סְאָרְתַּתְמֵטֵר] ללא פיוון מוגדר.⁵¹ מובן שחיפשו אחר עקבותיה עד המקום שבו כרעה להמליט. קודם הרגישו אבודים מפני שאחרי ההמלטה לא יכלו לאלצה להמשיך ולהובילם. אז ריפדו לה מרבץ זמני במקום וחיכו וחשבו, לאן יש למהר? הסתכלו סביב והחליטו, שהמקום פנוי ובסדר לעשותו להם לבית. ממנה, מהנאקה, הבינו שזהו רצון אללה, ושם פרקו את מטענם.

השם שבחרו לכפרם, זְרִנוּקָה, גזור מהמלה זְרִנוּק (ר' זְרָאנִיק), שמשמעה תעלת מים. אחד הדוברים הציע את ההסבר שזה היה הכינוי שנתנו לנאקה, שאותה מצאו ואספו בצאתם ממצרים בהיותה מלחכת עשב לצד אמת מי השקיה בשולי עמק הנהר. במרחק לא רב ממערב לזְרִנוּקָה נוסדו והתבססו אז הכפרים יַבְנָה, בְּשִׁית וְקִבְיָה. הנוסע פיליפ באלדנספרגר (Baldensperger) העיד ב־1893, כי תושבי זְרִנוּקָה, קְבִיבָה וכפרים אחרים בדרום הארץ הם מצְרִים והם שונים מהתושבים האחרים ומכונים בפי הפלאחים 'מֵסֵרִיין' (Baldensperger 1893: 314). ממזרח ומדרום לזְרִנוּקָה נוסדו והתפתחו עאקר החדשה ועאקר הישנה,⁵² מְרָאָר וּשְׁחָמָה. זקני המשפחה זכרו את הכפרים הללו, פרט לשְׁחָמָה.⁵³

III. שְׁחָמָה

שמה של שְׁחָמָה נשכח, או שהגיע לאוזניהם של מעטים בלבד. תמונת כפר זה זכורה לחברי גבעת ברנר, שביקרו בו ופגשו את תושביו. בסתיו 1947, עם פרוץ מאורעות הדמים שקדמו למלחמה, נרצח ליד הכפר הזה יוסף טיטלבוואם, שומר השדות הרכוב של גבעת ברנר. ותיקי גבעת ברנר זוכרים שהיה זה ישוב מתהווה

51 לנאקות אשר קרבה שעתן להמליט תכונה ידועה: אם אינן קשורות, הן נוטות לרוץ מרחק מה, לעתים כמה קילומטרים, לפני שהן ממליטות.

52 משפחות שבאו זה מקרוב ומשפחות שהגיעו לפניהן לא הסתדרו ביניהן, מה שגרם לחדשות לפרוש ולהתיישב במרחק של כשני ק"מ מערבה, לצד הכביש הראשי, שהוליך מיפו וחלף על־פני ראשון לציון (עיון קרא), נס־ציונה (ואדי חנין) ורחובות ומשם דרך קְטָרָה לעזה והלאה למצרים.

53 משמעות 'שחם' היא שומן, ושְׁחָמָה היא שומן דבשת הגמל וגם שומן אחורי אשה בערבית המצרית.

ובו באר שמתיישביו חפרו לעצמם ובתי טין שבנו למגוריהם. רובם הועסקו בבניין ואחר-כך, בשירותי אחזקה בשדה התעופה הבריטי תל-ינוף.⁵⁴

IV. קְטֵרָה וּמְרָאָר

פרטים בנוגע לְמְרָאָר רשם קרסל מפי זקני הַגְ'נָאָרִישׁ, שומרי שדות גדרה החל מ-1890 שסיפרו, כי מבין המוני המצרים שבאו בשנים האחרונות לשלטון העוסמאנים וראשית שלטון האנגלים מי שהתקשו למצוא מקום לגור בו אלתרו למגוריהם את מערות (מְרָאָר) הכורכר הללו, לאחר שסגרו את פתחיהן בקירות טין. 'סמוך לפרוץ מלחמת העולם הראשונה יכולת למצוא אותם [המְסָאָרְנָה] רובצים בכל מקום, מוכנים לכל עבודה, ושכר העבודה היה זול מזבל' (מתאר עֲאֵמֶר מוחמד ג'רושי, 1967). שלום סברדלוב, דור שני לביל"ויים מייסדי גדרה, תיאר בפני קרסל (1968) את סביבתה הערבית של המושבה שהכיר בימי ילדותו:

בינינו לבין ערביי הסביבה היה נקוט הביטוי הציני: עֲשָׂרִין מְסָאָרְנָה בְּעֵשְׂרָה קָרֶשׁ פִּי אֶל־יּוֹם [עשרים מצָרִים בעשרה גרוש ביום]. במקומות הולדתם הורגלו במורא השלטון, ומשבאו אלינו טרם השתחררו [מהקשר התרבותי של הכניעות לאדון]. הם לא ביקשו לעצמם הרבה, אך לאט-לאט למדו. הקיבוצים בסביבה, עם יחס ההתחשבות באומללותם, הביאו להם חוצפה. כדי שהציבור הערבי-מוסלמי יכיר בכבודם, היו הם ראשונים לפרוט על נימות דתיות ולאומניות, לעורר התלכדות נגדנו [היהודים].

הוסיף על כך שיח' עֲאֵמֶר מוחמד ג'רושי, משומרי שדות גדרה, בספרו על קשיי תפקידו, שהביאו את קבוצתו לחיכוך מתמיד עם משתכני מְרָאָר:

54 יוסף ושיץ כותב (1947: 139): 'בעמק החוף מרובים צאצאי המצרים, שבאו במחצית הראשונה של המאה ה-19 בעקבות צבאותיו של מְחֻמַּט עלי. שכונות שלמות (כגון סְפֵנַת אבו פְּבִיר ביפו) מזכירות את המקור המצרי וגם בכפרים עדיין מצטיין היסוד הזה ביתר פעילות עסקית. אצל באי הדור האחרון, פועלים מצרים מקצועיים (ברכבת ובדואר), מורגשים הבדלי המוצא [השונים] מערבים בארץ-ישראל'. ושיץ העלה במחקרו, שכפר במחוזו שכם (בורקה) מתייחס על ערביי לוב.

אל־נא־קִחִין פֶּאֲנֹו אֶל־מִסְאָרְנָה אֶלִי אֲגִי בְּלֹא קָרֶשׁ. מִן מִתְּלֵהֶם
חֲאִפּוּ וּמִן אֶל־יְהוּד מֵא פֶּאֲנֹוֹשׁ חֲגִ'לֵאֲנִין, אִישׁ בְּח'וֹסָהֶם?
(המצרים שהגיעו בלא אגורה שחוקה היו חצופים: משכמותם
[ותיקי הבאים ממצרים = כפריי קְטָרָה] פחדו [לגנוב], ואילו
מִן הַיְהוּדִים לֹא הָיוּ בִּישָׁנִים; מֵה אִכְפַת הִיָּה לֵהֶם?). לְרֹבֵם
לֹא הָיוּ חֲלָקוֹת מִשְׁלֵהֶם וְהָיוּ שִׁחְסְרוּ דִי קִרְקַע לִמְחִיָּה, חֲרָשׁוּ
אֲדָמוֹת בְּשִׁבִיל אִיכְרֵי קְטָרָה תְּמוֹרֶת שִׁכְר; רִתְמוּ מִחֲרָשׁוֹת
לְחִמּוֹרִים וּפְרָדוֹת. מִשְׁהַתְּחִילוּ הַבְּרִיטִים לְהִקִּים אֶת בְּסִיס
תְּלִינּוֹף עֲבָדוּ פְּלֹאחֵי מְרָ'אֵר בְּשִׁבִילֵם כְּפֹעֲלֵי בְּנִיין. הִיָּה גֵל
הַגִּירָה נוֹסֶף, שֶׁהִגִּיעַ לְמְרָ'אֵר בִּימֵי הָאֲנְגֵלִים, וְגַם אֲנָשִׁי הַתְּקִינוּ
לֵהֶם מַעֲרוֹת כּוֹרֶכֶר לְמַגּוֹרִים. בְּמַעֲרוֹת כְּכֹר גְּרוּ מִצְרִים, שֶׁהִגִּיעוּ
שָׁנִים אַחְדוֹת מוֹקֶדֶם יוֹתֵר. הָרֵאשׁוֹנִים שֶׁהִגִּיעוּ הִקִּימוּ גִדְרוֹת
עֲנָפִים וּמִשׁוֹכוֹת צִבֵּר לְחִסּוֹם אֶת פִּתְחֵי הַמַּעֲרוֹת [הן מצויות
שֶׁם עַד הַיּוֹם], וְאַחֲרֵי־כֵן, בְּתוֹכָן, בְּנוּ חֲדָרִים חֲדָרִים מִטִּין
שֶׁעֲמָסוּ עַל בְּהֵמוֹת מִהֶשְׁטַח שְׁלִיד הַדֶּרֶךְ לְמִטָּה [לְמַרְגְּלוֹת
הַגְּבֵעָה]. לְפִלְאָחִים שֶׁהִמְשִׁיכוּ לְהִגִּיעַ כְּכֹר לֹא נִמְצְאוּ מַעֲרוֹת,
וְלִכֵּן הֵם בְּנוּ בִשְׁטַח הַגּוֹבֵל בְּכַבִּישׁ, אוֹ לִיד חֲלָקוֹת הָעֵיבוֹד שֶׁל
קְטָרָה וְגִדְרָה. הִקִּימוּ קִירוֹת טִין וְכִיסּוּ אוֹתָם בַּגַּג שֶׁל עֲנָפִים
וְטִין. הָרֵאשׁוֹנִים שֶׁהִגִּיעוּ לְמְרָ'אֵר כְּכֹר עִיבְדוּ אֶת הַקִּרְקַע
שֶׁסְּבִיבָה וְלֹא הוֹתִירוּ חֲלָקוֹת לְחֲדָשִׁים. לְרֵאשׁוֹנִים נִמְאָס
מִהַחֲדָשִׁים. כִּינוּ אוֹתָם 'מִסְאָרְנָה', כֵּאִילוּ שֶׁהֶם עֲצָמָם לֹא בָאוּ
מִן אֶל־מִטָּר.

נוסח הדברים שלמעלה מלמד על לחץ ההגירה שנמשך ללא הרף, על פניעותם של החדשים שבין המהגרים, ואחר־כך על תעוזתם הגוברת כלפי הישוב הוותיק (ערבי ויהודי) וביתר־שאת כלפי ישובים יהודיים שגילו אהדה אליהם נוכח עוניים. כן לומדים אנו על התושייה הרבה שגילו בסיגול תרבות הדיור של כפרי עמק הנילוס לתנאי מקומם החדש. הם מיהרו להקים מבנים של טין מעורב בתבן (חישות) והסתפקו במועט שבמועט, עד ששפר מצבם. הצבא הבריטי והישוב היהודי המתחדש העסיקו אותם, והודות לחריצות שגילו, להסתפקות במועט ולחיסכון שפרו בהדרגה תנאי חייהם.

V. עֲאָקֶר אֶל־גְּדִידָה וְעֲאָקֶר אֶל־קְדִימָה

על־פי עדות סאלם ג'רושי, המחוזקת בעדויות ותיקי קיבוץ גבעת ברנר, עֲאָקֶר נקרא הכפר הוותיק ששכן סמוך לעקרון הביל"ויית, היא מזכרת בתיה. תחילה היה הכפר עֲאָקֶר אל־קְדִימָה, שאותו הקימו ראשוני המהגרים ממצרים שנספחו לפלאחי האזור, ומאוחר יותר (לאחר חיכוך וריב עם הוותיקים) יצאו ממנו החדשים והקימו בתים לעצמם ממערב לכפר. החדשים עסקו לפרנסתם בעבודות שכירות בשירות הבריטים והגיעו להכנסות יפות. לכן הקימו לעצמם בתי אבן, לעומת בתי הטיין של הכפר החקלאי הוותיק. הוותיקים היו בקשר טוב עם איכרי עקרון. לא כן החדשים, שלא חבו דבר ליהודים.

VI. נס ציונה – נאדי חֲנִין

אחרי מלחמת העולם הראשונה החלו מתיישבים יהודים לנטוע פרדסים, בעקבות הצלחת ענף ההדרים באזור יפו. עמי זייצוב, נכד לראשוני נס ציונה, סיפר לאהרונת (פברואר 2004), כי ההצלחה והביקוש להדרים הביאו בעקבותיהם זרם של פועלים ממצרים שבאו לעבוד בקטיף. ראשוני המצרים הגיעו בראשית שנות העשרים. הם זכו לחסותו של בעל קרקעות ממוצא מצרי, עבד אל־רחמן ביי, צאצא למשפחת אליטה שהגיעה עם הצבא של אַבְּרָאָהִים פֶּאשָא. ארמונו של הביי ניצב על גבעה בפאתי המושבה נס ציונה והיה בנוי בסגנון אירופי־אוריינטלי, ולידו גן ובו טווסים ובעלי־חיים אחרים. הפועלים המצרים, חלקם מן הסְעִיד וחלקם מאזור הדלתה, הקימו לעצמם מבנים מפח לרגלי הגבעה. הם עבדו בפרדסי היהודים והביאו בהדרגה את משפחותיהם. כולם באו כדי להשתקע במקום. השלטונות הבריטיים העדיפו להתעלם מההגירה הזאת אף־על־פי שהיתה בלתי מוסדרת. הערבים הפלסטינים מהכפרים הסמוכים – נאדי חֲנִין, סֶרְפֶּנְד אל־חֲרָאב ועֶרְבֶּ שְׁבוּן (ישוב שצמח סמוך למושבה הטמפלרית שְׁפוּן) – ראו בהם זרים ונחותים. הם מנעו מהם להיכנס לכפריהם ולא התחתנו בהם. המצרים לא היו מעורבים בפעילות נגד הישוב היהודי ולא השתתפו באירועי המרד הערבי ב־1936-1939 והמשיכו לעבוד כרגיל. במהלך מלחמת 1948 גורשו לרצועת עזה. מקור נוסף למידע על התיישבות של מהגרים מצרים סביב נס ציונה באותן שנים היא תכתובת שהותירו בני המושבה. כך, למשל, כתב יהודה גרזובסקי ליהושע איזנשטט (ברזילי) ב־18 בדצמבר 1889:

גדעון מ. קרסל, ראובן אהרוני

הכפר הערבי סרפנד שעמד בחורבנו צפונית למושבה, נקרא עתה סרפנד חריב [סרפנד אלי-ח'ראב] והיה לכפר גדול רב מימדים. בדווים רבים ומשפחות מצריות התיישבו כאן. עשרות רבות של משפחות התלקטו בבית דגון [בית דג'אן], ביאזור, בספריה, בסרפנד עמר [סרפנד אלי-עמאר] בעגר [עאקר] ובמקומות אחרים.⁵⁵

VI. הערים לוד ורמלה

שנות שלטון השיח'ים היו קשות לאוכלוסייתן הוותיקה של לוד ורמלה, שכן מיקומן במישור הקל על חדירה של רועים ועדריהם. בעיבורי לוד-רמלה התנהל סוק אל-ב'רין,⁵⁶ וקיומו גרם נזקים חמורים לחקלאות באזור. משנחסמה הכניסה לאזור המרכז בפני עדרי הבדווים האיץ הדבר את בואם של הפלאחים המצרים. רבים מהם התחילו לבוא ולהתפרס בעיבורי הערים. בין הבאים היו חקלאים לעת מצוא וגם מגדלי צאן. היו שהתנחלו בין נעאנה לסת'ריה, ומשם יצאו לעבוד כשכירים בשדות ובכוסתנים של שכניהם, בשוקי העיר ובעבודות בניין מזדמנות. הצפיפות ברחובות היתה מעיקה. ותיקי רמלה הערבית נזכרים, שהם נעזרו במהגרים בכל עבודה, אך היו מבזים אותם בלבם על שהם מוכנים לקבל כל עבודה ועל שהם נזכרים באשפה. היו בין הוותיקים שעוד זכרו שירי לעג שנהגו לשיר לעומת המצרים, לדוגמה: 'פ'לדי ט'נטא וא'נא ע'א'יש פי אל-ע'נא'נטה' (עירי ט'נטא, ואני חי בע'נא'נטה). גם מוחמד ת'אג'י, ראש הוועד המוסלמי ברמלה ב-1968, התייחס אל העזתים, ששוב נראו אז בעיר במספרים גדולים, באומרו: 'ר'זה א'פ'ריק'יה ואל-ר'ז'א'נ'ה א'פ'ריק'יין' (עזה שייכת לאפריקה והעזתים אפריקניים) כלומר, לא פלסטינים ואסיאתים כמונו ('א'פ'ריק'י' הוא כינוי מלעיג).

55 מובא אצל דרויאנוב 1932 ג: 66-67.

56 'שוק שני המדבריות' (הסורייירדני במזרח וסיני במערב) היה שוק המקנה הגדול בפאשאליק דמשק; מקנה וגמלים שנאספו במזרח הובלו לשוק הגדול של האזור, במצרים. בדרך עצרו בשוק הקטן, ומה שלא נמכר כאן המשיך בדרך מערבה. כשחלפו על-פני חלקות העיבוד של איכרי לוד ורמלה גרמו לנזק רב. אחת מפעולות החירום שנקטו העוסמאנים בשובם ללבאנט היתה הרחקת סוק אל-ב'רין ממרכז פלסטין אל שוליה הדרומיים, באר-שבע. לפרטים נוספים, ראו קרסל ובן-דוד 1995.

VII. עיירות מרכז הארץ ונאדי עארה

שיעור המהגרים המצרים בישובי המשולש מסתכם בכ-35 אחוז, ושיעורם בין כפריי ואדי עארה גדול אף יותר.⁵⁷ ותיקי הכפרים האלה, שלהם שורשים היסטוריים עמוקים בפלסטין, ירדו לגור בהם ממקומות מושבם בהרי בשומרון. לפני כן, במהלך המאה ה-19 נהגו לרדת באביב מכפרי מושבם כדי לעבד שדות ולזרוע תבואות קיץ בשפלה. רק לאחר שיבת העוסמאנים שינו ממנהגם, עברו להתיישב בשפלה ובעמקים. בכניין הבתים, בעיבוד השדות ובשאר עבודות כפיים סייעו בידם וביד משפחות של בדווים לשעבר שהתנחלו לידם – פועלים חרוצים, זולים ומיומנים שמוצאם ממצרים. עורך-הדין מוחמד מטארוה מפפך קרע סיפר, כי משפחתו שומרת אילן יוחסין בן מאה וחמישים שנה. על-פי עדויות שרשמנו,⁵⁸ מייסדי יהודיה, שהיתה פעם כפר גדול, היו כולם מצרים יוצאי העיר עפאסיה ובנותיה באזור הדלתה. בכפרי ואדי עארה: אם אלפחם, ערעה, עארה, פפך קרע, ובמשולש: פפך קאסם, טייבה, קלאנסוה – יש מאות משפחות שמוצאן ממצרים שבאו עם חילות הכיבוש של אפראהים פאשא. לפי המסורת המקובלת אצלם היו אבותיהם מובילי גמלים בצבא ונשארו לאחר נסיגת הצבא המצרי.⁵⁹ שריד לדפוס הימים ההם, שנטבע לפני כמאה וחמישים שנה, השתקף בבחירות המקומיות בעארה וערעה באוקטובר 2003.⁶⁰

VIII. יפו הערבית

הוויית יפו הערבית כפי שצמחה מאז שיבת העוסמאנים ומקום המצרים בה ראויים למחקר יסודי. על-פי מפת אזור יפו של הקרן הבריטית לחקירת ארץ ישראל (PEF) היו שכונות מצריות (ספנה, רבים: ספנאת) ברוב חלקי העיר: ספנה מקריה מופיעה

57 על-פי ד"ר מטפא כבהא, תושב המשולש, מסירה בעל-פה, יוני 1999.

58 קרסל, אגב מחקר בג'לג'וליה, סתיו 1973; אהרוני על-פי מיוזעים בכפרי המשולש: ד"ר מוחמד עקל ואשרף אבו זרקה, ערעה (ינואר 2004); ריאד כבהא, ברטעה (דצמבר 2003).

59 מוחמד מטארוה בשיחה עם אהרוני ב-1985.

60 בבחירות זכתה חמולת אבו זרקה, שהיוותה גרעין להתאגדות משפחות מטארוה כקואליציה. חמולת אבו זרקה הביסה את חמולת יונס, המתייחסת על שבת ממוצא חג'אזי, אשר החזיקה שנים רבות בראשות המועצה. על-פי עדויות תושבי אזור ואדי עארה, יוצאי מצרים שביניהם ניכרים בתזותם וגם באפיונים חברתיים, כלכליים ופוליטיים: הם מיטיבים עשות עסקים ונתפשים פחות לקיצוניות כגון 'נראטיב אם אלפחם' של הפלג הצפוני בתנועה האסלאמית (על-פי תקשורת בעל-פה עם אשרף אבו זרקה, פברואר 2000).

במפה של בדפורד (Bedford) מ-1863 בשם 'Egyptian Village' ושוכנת לאורך החוף, ממערב לבית הקברות המסלמי העתיק; ספנת אבו פביר וספנת חמאד שוכנות מצפון לעיר העתיקה, וספנת אל-דריש – מדרום. הן נוסדו בידי מצרים שבאו עם צבאו של אברהם פאשא. ספנת אל-עביד, כשמה כן היא, נוסדה בידי צאצאי עבדים שחורי עור (טולקובסקי 1926: 131). טובלר בביקוריו ראה מדרום מזרח לעיר רובע של חושות נמוכות מיושב במצרים, שברחו מדיכוי או שנתרו במקום לאחר נסיגת המצרים. מצפון לעיר ראה כפר של קופטים שצוין במפת האדמירליות הבריטית כמושבה מצרית (מפת בדפורד, האדמירליות הבריטית, וכן בתוך: Tobler 1853-1854: 615). בסוף 1880 מסר קונראד שיק, כי בתים רבים נבנו בידי מצרים (Schick 1880: 167-168). פירוט מלא של הספנות מצוי במקרא למפת סנדל ובמפה עצמה, ושם נמנות אחת-עשרה מהן: רשיד, סח'נה, שיח' אברהם, אל-עג'מי, אל-ג'פליה, דריש, אל-תרפ, אבו פביר, אל-ארעין, אל-דניאת, סמיל. המפה צורפה כנספח למאמר של שוורץ ברבעון הקרן הגרמנית לחקירת ארץ-ישראל משנת 1880 (Sandel 1876: 129-131; 1880: 44-51, op. p. 44).⁶¹ תושבים ותיקים ביפו מספרים, כי (א)רשיד היה כפר דייגים מצרי על חוף מנשיה, ששמו בא לו מכפר המוצא של תושביו, רשיד, שעל הזרוע המזרחית של הנילוס. ברישומי בית-הדין השרעי של יפו כלול מידע רב על אודות הזהות האתנית והמוצא הגיאוגרפי של האוכלוסייה בעיר, והם מספקים עדות על השתלבותם של המהגרים המצרים בחיים הכלכליים והחברתיים המקומיים. מהגרים ממצרים נזכרים ברישומי בית-הדין תחת שמות המעידים על מקומות מוצאם: מְרִי דְמִיאָטִי, סְעִידִי, גְּפִלִי ועוד, ועולה מהם, לדוגמה, כי ברחוב בית המרחץ הישן (ח'ט אל-חמאם אל-קדום) היה ריכוז גדול של מהגרים מצרים. בדיקה מדגמית של כרכי סג'ל מהשנים 1800-1799 / 1214-1215, 1812-1813 / 1227-1228 ו-1825-1826 / 1241-1242 העלתה, כי בשנים אלו הופיעו בבית הדין לצורך עריכת הסכמי נישואים 37 חתנים, 39 כלות, 23 אפוטרופסים ו-32 עדים שזוהו כמצרים. וילקינס (Wilkins 1996: 96-99) בדק כרכי סג'ל משלוש תקופות שונות בתחילת המאה ה-19, ומצא, כי המצרים העדיפו להשקיע ברכישת אדמות מרעה ובוסתנים מחוץ לעיר על פני רכישת בתי מגורים וחנויות בתוך העיר. ממצא זה מסביר, אולי, את ההתיישבות החקלאית של מהגרים ממצרים, בשכונות הלוויין (ספנות) סביב יפו.

61 ראו בהרחבה אצל קרק 1985: 60-61.

נראה, כי בסופו של דבר, אחרי שנים רבות, נטמעו המצרים בקרב האוכלוסייה המקומית. פיליפ באלדנספרגר כתב לאחר ביקורו ביפו:

'באוכלוסייה של היום, אף כי בעיקרה היא ערבית, מיוצגים לא פחות מעשרים וחמישה עמים, רובם ערבים פלסטינים ומצרים. [...] הכושים, בהנהגת השיח' אל-עבִיד חיים בדרך כלל בין המצרים, אף כי מוצאם מארצות שונות שמצפון לקו המשווה. האוכלוסייה הכושית מורכבת מעבדים שברחו מאדוניהם, או שוחררו על-פי חוק שחרור העבדים, או שהם מבין עולי הרגל שנתקעו כאן ואינם יכולים לשוב לארצותיהם. המצרים חיים בשכונות הנקראות סִפְנָה ואף כי הם נמצאים כאן כשבעים שנה הם שומרים על צורת מלבושיהם'. (Baldensperger 1893: 313)

בראשית המאה ה-20 היתה אבו־פִּפִּיר שכונה של יפו שכולה מצרית (שמעוני 1947: 106). בתקופה שבה נוסדה השכונה (ששמה כשם עיירת המוצא של תושביה) קמו במרחק קילומטרים לא רבים מצפון ליפו סִפְנָת המצרים בִּפְג'ה, ג'לְג'וליה, [א]מְלֶס, סְמִיל, שיח' מְנִס וסְלֶמָה. אנשי שישה כפרים אלה נאחזו בקרקעות מוֹבְרוֹת עונתית (לאחר אסיף יבולי הקיץ) ולא אפשרו לבעליהן, תושבי חבל ההר, לחזור ולעבדן (עבר הדני 1951). ליד הירקון סמוך לפתח-תקווה תפס שיח' חֶמֶד אל-מִטְרִי חזקה על גוש קרקע גדול (גרנובסקי 1949: 6). מצפון ליפו שכן גם כפרם של עֶרֶב אל-ג'מִוִסִין. הם עסקו בגידול ג'מוסים כמו אבותיהם במצרים.⁶² ערב אבו כְּשֶׁפ, שהתגוררו באזור שבין יפו להרצליה ופתח-תקווה, הגיעו אף הם על-פי המסורת ממצרים (בן צבי 1936: 175).

מסע גישוש שערך אהרוני בקהילת המצרים הקטנה שבעיר (כמה עשרות חֶמְאָל) העלה, כי המחבר ביניהן הוא המוצא המשותף. את זקן העדה הם מכנים עֶמְדָה, ולפלסטין הגיעו איש איש בנפרד, האחרונים שבהם בשנות ה-40 של המאה החולפת. העֶמְדָה, אבו מוחמד חֶלְאָף, בן 85, מספר (פברואר 2004):

62 היום הגוש שבין הרחובות ארלוזורוב, אבן גבירול, ז'בוטינסקי ובן סרוק בתל-אביב. בן צבי טוען, כי באו מוואדי חֶנְאָרֶת', עדות נוספת למוצאם המצרי. ראו בן צבי 1936: 175.

גדעון מ. קרסל, ראובן אהרוני

אני פלאח מאזור הדלתה. הגעתי ב־1945 בדרך היבשה ברכיבה על בהמה, מהכפר שיבין אל־קום, שבמחוז אל־מנופיה באזור הדלתה. שמעתי כי הפרנסה בארץ מצויה וטובה והחלטתי לנסות. לא נסעתי ברכבת מחשש שמא אתפס ואגורש חזרה, כי לא היו לי תעודות כניסה. כאשר הגעתי לקנטרה פגשתי שם מצרים נוספים שלא הכרתי ופניהם מועדות לפלסטיין. יחד הגענו ליפו. התחלתי לעבוד בפרדס אצל יהודי תושב ראשון־לציון. לא כולם הצליחו. רבים מהם מתו בבתי־הקפה, לא היה להם קרוב ומכר, לא היתה להם קורת גג והיו שהזדרדו לאלכוהול ולקלפים. אני אחד מאלה שהסתדרו כאן, הבאתי אשה ממוצא לבנוני מעכו והקמתי משפחה.

פעם נטו הבאים ממצרים להתנחל בשטח הפתוח שבעיבורי העיר, ובאופן הזה יצרו שכונות לעצמם. בני משפחת אבו דין ממחוז סוהאג שבמצרים העליונה לא הרחק מגבול סודאן, מתגוררים ב'מתחם' משלהם ונפגשים לשיחות ולשתיית קפה מתחת לסככה ברחבה שבין הבתים. בינם לבין עצמם הם מבחינים בין סְעֵאִידָה (יוצאי מצרים העליונה) לבין פלאחים (יוצאי מצרים התחתונה – אזור הדלתה). מאז חזרה השלום עם מצרים חידשו קשרי משפחה עם כפר מוצאם בסְעֵיד וחזרו להתחתן בקרוביהם ששם.

המצריות שלהם לא באה לידי ביטוי בסממנים חיצוניים כלשהם, לא בתפריט ולא בלבוש ולא בלהג הדיבור, אלא בעיקר בתחושת קרבה לתרבות לא מוכרת, משהו בדם. חתנו של העמדה אומר, כי המצרים יודעים להתייחס בכבוד למבוגרים ופונים אליהם במלה יא־עם. בנו של העמדה אומר, כי המצרים מכירים זה את זה ומרגישים קרובים יותר זה לזה. אבל לא כל בני הדור הצעיר יודעים מהיכן באו הוריהם. זו טעות שאבא לא מספר לילדיו מהיכן הגיע ומתי. אין לו העדפה לגבי נישואים, אבל הוא בהחלט רואה יתרון בנישואים עם בחורה ממשפחה מצרית מוכרת. הוא אומר, כי המצרים ביפו מסתדרים טוב איש עם רעהו ופותרים סכסוכים ומחלוקות ביניהם.

הרושם הוא, שקיימת מעין אחווה מצרית ושיש חיבה מסוימת לתרבות המצרית. יש צעירים האומרים כי הם מרגישים את עצמם מצרים, אבל אינם יכולים לומר במדויק במה מתבטאת מצריותם. אחד מהם אמר, כי הוא אוהב לנסוע למצרים ולבקר את קרוביו במחוז סוהאג. הוא לא נתקל בבעיות בנסיעותיו. לאחר שהוא

מבקר את קרוביו הרחוקים הוא הולך לבלות בקאהיר, כי הוא אוהב את הבילויים הליליים שהעיר מציעה. לאחר פתיחת הגבול עם מצרים לביקורים היו שהלכו לחפש קרובים. העמדה נסע לכפר הולדתו, פגש קרובים וביקר באדמות המשפחה. רמת החיים שם לא מצאה חן בעיניו. אולם אלה שהלכו לסוהאג התרשמו לחיוב הן מהחקלאות והן מהאווירה.

שאלות למחקר והבחנות ראשוניות

מחקר חדש אם ייפתח, יוכל לגעת בעניינים החברתיים, הכלכליים, האתנולוגיים והלשוניים הקשורים בהגירת המצרים לפלסטין: כיצד התקבלו, התאקלמו והוחתמו בתרבות הארץ, או שהחתימו אותה בתרבות ארץ מוצאם. שונה מצבם של מהגרים הבאים בהמוניהם ממצבם של מהגרים הבאים יחידים והנבלעים באוכלוסיות שאל קרבן הם באים.⁶³ אלה האחרונים מסגלים, על-פי-רוב, את שפתן, עד כדי שכחת שפת ארץ מוצאם. קבוצות מהגרים המביאות איתן הרגלי דיבור, המקיימות חיי קהילה סגורים והמשמרות מרכיבי תרבות המיוחדים להן, מסוגלות לשרוד ואף להשפיע על שפת המקום הקולט ותרבותו ולגוונן. קיום בצוותא של דיאלקטים של עמים הדרים אלה עם אלה שכיח בארצות לא מעטות. כך הדבר, לדוגמה, באזור המ'ר'ב, שבו נוהגות באזורי ההר שפות קביליה ובשפלת החוף שכיחה יותר שפת הכובש הערבי.⁶⁴ מה אפוא משיטות העבודה, מלהג הדיבור ומאוצר המלים של כפריי מצרים הועתק ועדיין ניתן לאיתור בפלסטין?⁶⁵ בעמודים הבאים נדון, על קצה המזלג בלבד, בשני היבטים של תופעת הגירת פלאחים ובדווים מצרים לפלסטין, העשויים להתגלות, להערכתנו, כקרקע פוריה למחקר מדעי: תרבות השמות (נומנקלטורה) הנוהגת בקרב אוכלוסיית ערביי פלסטין דהיום; ואופי

63 כמקרה העפד (ר' עפיד) – פרט שנחטף משבטו בסודאן, נמכר לעבדות לשיח' בנגב ונבלע בהמשך באוכלוסייה ובתרבות של בעליו (חפאב), ראו קרסל 1976: 30-32, וכן בר-צבי, אבו רביעה וקרסל 1988: 83-85.

64 על אירועי תיזי-אוזו, 20.4.1980 – עיר מחוז באלג'יריה ההררית, שיש בה רוב קבילי ושמדעני האוניברסיטה הקיימת בה טרחו לשמר את שפות המקום בכתב, חרף התנגדות השלטון (הערבי), ראו Goodman 2002. רק בחודש מארס 2002 הכירה אלג'יריה רשמית בשפת עמה הפרברי כשפה רשמית של המדינה.

65 ממחקרו של חיים בלנק על להגי הדיבור בבגדאד ההיסטורית למדנו, כי הם נשארו נבדלים דיים כדי לייחד ולהסגיר את זהותם של הדוברים, בין שהם מוסלמים, בין שהם נוצרים ובין שהם יהודים. ראו Blanc 1964.

היחסים האגריים שהתפתחו בפלסטין בין בעלי קרקע לאריסים, בין ותיקים לחדשים ובין בדוויים לפלאחים. היבטים אלה הם כמובן רק שניים מרבים אחרים העולים בהקשר של הגירת המצרים לפלסטין, והם מובאים כאן בבחינת 'מתאבן' לחוקרים ולסטודנטים, שאולי ימצאו בהם עניין למחקר שיטתי ומעמיק יותר.

שמות ושמות משפחה

מה אפשר ללמוד ממחקר נומנקלטורה: משמות המשפחות, מבחירה של שמות פרטיים לילדים, מכינויי הישובים שייסדו הבאים ממצרים?⁶⁶ עד כמה משתקפים הבדלי המוצא בשוני בשמות? שמות משפחה קטגוריים האופייניים ליוצאי מצרים בפלסטין הם 'אל-מסרי', ו'מסארוה'.⁶⁷ אבל ביפו, אומרים כי יש במקום 'מסריין' (אנשים מצרים), ואילו ה'מסארוה' מתגוררים במשולש ובוואדי עארה. הסיבה להבחנה היא, שהמצרים של יפו אינם משתייכים לצאצאי המהגרים והעריקים ממצרים שבאו עם אבְּרָאֵהִים פאשא ובעקבותיו, אלא הגיעו בשנות הארבעים של המאה הקודמת, ימי המנדט הבריטי. עדות למוצאם של המהגרים מאזוריה השונים של מצרים אפשר למצוא בשמות שהיו שכחים בין כפריי שפלת החוף וואדי עארה וגם בין בדווי הנגב: 'טנטאוי' (או טמטאוי), היינו יוצאי אזור העיר טנטא שבדלת הנהר; 'אל-קריןאוי', יוצאי סביבות העיר קרין שבמזרח הדלתא; 'אבו-סניס', יוצאי אזור תעלת סואץ; 'שלאפה' וברבים 'שלאפה', יוצאי העיירה שלופה שמערב לתעלת סואץ; 'דמנהורי' יוצאי סביבת העיר דמנהור שבדלתא; 'בנהי', מהעיר בנהא; 'פבריתי', יוצאי הכפר פברית שבמחוז אל-רִבִּיה, אשר הגיעו לעזה ובשנות השמונים של המאה ה-19 עברו לעקבה ושם התבססו מבחינה כלכלית וחברתית ותפסו עמדות בכירות בממשל הירדני; 'סעידיין' (ח'יטאת), יוצאי מצרים העליונה; 'קטאטון' יוצאי אזור קטיה שבצפון מערב חצי האי סיני; 'טורסינא', שבאו מאזור הר סיני. משפחות יפואיות ממוצא מצרי הן, למשל, ח'לאף, אבו דין, תהאמי, בנדארי, חנון. בין הג'ואריש ברמלה ניכרות משפחות ה'טראבלסייה' יוצאי טריפוליטניה בלוב. 'מ'רִבִּי' וברבים 'מ'רִבִּיה' נקראו מי שבאו לארץ ממצרים, לאחר שהגיעו אליה מהמ'רִבִּי (לוב). קהילות מצריות קטנות היו גם ביריחו ובבאר־שבע.

66 ראו למשל Borg and Kressel 2001.

67 יש מי שבחרו בשם אל-מסרי או מסארוה, ויש מי שהשם דבק בהם ככינוי גנאי (בְּנֵה), מתוך ניסיון של המקומיים להצביע על זרותם.

בין בדוויי הנגב התבלטו המצרים מבחינות אחדות, ובעיקר בגון עורם הבהיר יחסית, והמקומיים התייחסו לכך בכינוי 'חמראן', משמע אדמדמים או סמוקים. את עצמם כינו הבדווים 'אל־סמראן', היינו השחומים או הכהים. אף כי הרפתקת חיל המשלוח המצרי תמה ב־1840, נותר השם 'עֶסְאֶר אַבְרָאֵהִים פֶּאשָׁא' כינוי קטגורי לבאים ממצרים, כמו גם הכינוי 'קִלְאֵיָה', לזכר מקום תחנתם בדרך ממצרים ליד קלעת (מצודת) ח'אן יונס. מבחין לשוני המזהה משפחות יוצאות מצרים בין שבטי הנגב הוא הצירוף של 'אבו' עם שם פרטי שכיח, כמו למשל אחמד, בְּדַר, בְּאֵרִי, ג'אֶבְר, ג'עֶפֶר, ג'ראד, האני, זַאִיד, חֶאמֵד, חמד, מטיר, טְוִילַח, סעד, עֶאבֵד, עֵאִישׁ, עֶאמֵר, ר'אֵנֵם, עֶרָאֵר, טְוִיַח וְעוֹד.⁶⁸

יחסים אנכריים

התרבות השלטונית במצרים של המאה ה-19 היתה שונה מזו ששררה באותו זמן בפְּלָאד אל־שאם. גם תרבות העבודה, תרבות המגורים, התזונה, הצריכה וכדומה של עמק הנילוס נבדלו מאוד מאלה ששררו כאן. אלפי הפלאחים שהקדימו להגיע נאחזו, כאמור, לאורכה של רצועת החוף שמעזה צפונה, אשר היתה פנויה יחסית מתושבים. אוכלוסי הארץ הוותיקים קיבלו את הבאים ממצרים בהסתייגות מובנת. קרקעות שפלת החוף הדרומית, שהמהגרים מצאו אותן פנויות, נזרעו בחלקן בעבר היותר רחוק בתבואות חורף בידי כפריי אזורי ההר, אבל הם התרחקו מהן בגלל שלטון השיח'ים. המהגרים ממצרים לקחו אפוא את מה שמצאו. בדיעבד קיבלו מהעוסמאנים גושפנקה משפטית לתפיסת הקרקעות, שכן הם עיבדו חלקות מְנָאת (בתה),⁶⁹ והעוסמאנים חפצו בהרחבת שטחי העיבוד, אם לא לשם עצם הפיתוח, הרי מתוך עניין במיסוי היבולים. לכן קידמו בברכה את הבאים ולא דרשו מהם לשלם בעבור הקרקע. בהדרגה אף התחילו המצרים למכור קרקעות ליהודים. למשל, יורשי ה'קונט' המצרי שְׂדִיד (בתואר זה נודע בעל הקרקע) מכרו 2,000 דונם בכפר מֶסֶר בגליל התחתון.⁷⁰ דוד הכהן מספר בזיכרונותיו, כי יורשי שדיד ניהלו משא־ומתן על מכירת חלקת אדמה בחיפה, והשיחות התנהלו בחשאי מחשש

68 תודתנו על המידע הזה נתונה למר אלי עצמון, המכיר היטב את ארצות המוצא של בדוויי הנגב למשפחותיהם, הודות לשנות עבודה ממושכות בקרבם.

69 אדמות מתות על־פי החלוקה בחוק הקרקעות העוסמאני משנת 1858 – אדמות שלא ניתן לעבדן, או שלא נכללו בסקר הקרקעות החקלאיות (קדסטר).

70 הארכיון הציוני המרכזי, KKL 5 קופסה 1345, תיק כפר מֶסֶר: רכישת אדמה, תעודה מס' 1433.

התערבות אנשי התנועה הלאומית הערבית (הכהן 1974: 48). רחל דנין, בתו של יהושע דנין, סיפרה בזיכרונותיה כי סבה ניהל משא-ומתן עם בעל קרקעות מצרי בירושלים על רכישת חלקת אדמה בעיר (אלפר 1967: 20). משפחת אבו-ח'ד'ה, שמוצאה ממצרים, ריכזה כ-30,000 דונם קרקע בסביבת עזה ויפו. המשפחה התיישבה תחילה בעזה ועלתה לגדולה בסוף המאה ה-19 (גרנובסקי 1949: 77). מהגרים מקרב פלאחי מצרים, אשר הגיעו לפלסטין משלהי המאה ה-19 ואילך, ואשר לא מצאו להם מקום כעובדים בערי הארץ וכפריה, הופנו תחילה עם בואם לח'אן יונס ולעזה ולסביבות באר-שב'ע.⁷¹ סוחרי התבואות במקום, אשר שימשו מתווכים ומזרזים להרחבת שטחי העיבוד ולהגדלת תפוקת גידולי הבעל בנגב, שמו לב לכוח העבודה המשובח אך העני שהגיע לחסות השיח'ים של שבטי הבדווים ותיווכו ביצירת קשרי צמיתות מרצון.

מחקר עדכני, שיבחן את השפעות ההגירה ממצרים על היחסים האגרריים בפלסטין, עשוי להתעניין בשאלות הבאות: כיצד נעשה המגע הראשון בין המהגרים לבעלי הקרקע? מה היה טיבו של ההסדר שהכניסם לעבודה? כיצד הגיעו בהמשך הדברים לבעלות על חלקות עיבוד אף כי היו חסרי השכלה ורכוש? האם נשאו ונתנו בעצמם או שמישהו דיבר בשמם? האם נהנו מגיבוי השלטונות, העוסמאניים והבריטיים אחריהם? ואם כן, האם היה זה אחרי התפקדות ורישום משרדי? חקרנו (י. בן דוד, ח'. אבו רביעה וג. מ. קרסל) שאלות אלה לפרטיהן בנוגע לגלי הבאים ממצרים לנגב בעשור האחרון של המאה ה-19 ובראשית המאה ה-20. הגענו לזקנים שהם עצמם הגיעו לכאן ושעודם זוכרים את ימי בואם, או לבניהם, והצלנו מהם מידע חשוב. למדנו כיצד הגיעו תחילה לעיבורי ח'אן יונס, משם לבקעת באר-שב'ע באמצעות סוחרי תבואות מעזה; כיצד נוצרו יחסי צמיתות עם שיח'ים בדויים על חלקות ד'י'ה (תחום המרעה) של השבטים. מפיהם רשמנו, שציידו אותם בכלי עבודה וששילמו להם על הזרעים שקנו. עמדנו על התהליך שהביא את חוכרי הקרקע לרכוש מידי הבעלים את החלקות שחכרו, וכך, אחרי שנים של עבודה קשה וחסכנות, ליהפך לבעלי עדיפות חומרית על-פני הבדווים (קרסל, בן-דוד ואבו-רביעה 1991). חריצותם של הפלאחים המצרים זכתה להערכת הבדווים, אך היתה גם סיבה לקנאה ולאיבה מתפתחת כלפיהם, הניכרת עד היום. ביטוי לכך מצוי באמרה: 'בא לעזר והפך לפרעה' (אג'אנא ע'ן וס'אר פ'רעון).⁷²

71 נוסדה ב-1902, ראו בן-אריה וספיר 1979.

72 ראו בן-דוד וגונן 2001.

דלות המסמכים

דלות התיעוד ההיסטורי של ההגירה ממצרים לפלסטין במאות ה-19 וה-20, בייחוד במקורות כתובים אשר היה צפוי שיהיה בהם מידע אך הם חסרים אותו, היא עניין תמוה. ניסינו להסביר מדוע זה כך, ולהלן תשובות אחדות:

א. העדר מפקדי אוכלוסים ורישום של תנועת אוכלוסיות באזור, לרבות מצרים ופלסטין, בתקופה שלפני הקולוניאליזם המערבי. מצב זה הוא נתון יסודי במזרח התיכון. עד היום מעטים במדינות האזור המוסדות המתפקדים כמעין לשכה מרכזית לסטטיסטיקה.⁷³ לעומת מסעי הגירה אחרים, כדוגמת הגירת האירים או הפולנים לעולם החדש, אשר התחוללו באותה תקופה ואשר תוארכו, תועדו ונחקרו בארצות המוצא ובארץ היעד והותירו אחריהם תיקי תכתובות משפחתיות, טורי עיתונות, ראיונות ומאמרים וניתוחים של גורמי ההגירה ומוצאותיה (Thomas and Znaniecki 1958) – מהגירת הפלאחים הגדולה ממצרים נותרו רק מסמכים כתובים מעטים. רק במפקד של 1931, שערכו שלטונות המנדט הבריטי, יש נתונים על יוצאי מצרים, ונראה שעורכי המפקד הזה המעיטו במספרם. לפי המפקד היו אז בארץ כ-4,000 איש שנולדו במצרים, ובהם 2,315 מוסלמים, 705 נוצרים ו-958 יהודים. רק 2,016 מתוך אלה היו נתינים מצרים.⁷⁴

ב. יציאת מצרים עניינה את שלטונות מצרים פחות משעניינה אותם כניסת זרים אליה. בדרך-כלל, הם נדרכו להגיב רק כאשר יצאו מתוכה פרטים או קבוצות מתוך התרסה או מרי, כדוגמת הפלאחים שנמלטו מעול הסק'רה המדכדך שהטיל עליהם משטרו של מֶחְמֵט עלי, בדומה לבני ישראל בימים רחוקים. הממלכה המצרית הקפידה לפקח רק על הנכנסים לשטחה. כך זה היה בימי יעקב ובניו, וכך בזמן החדש. במרחבי המזרח התיכון הצחיחים התבלטו האזורים המושקים כמבטיחי שובע. רבים נהרו אל אגני הנהרות הגדולים, ובשל צפיפות האוכלוסים במקומות הללו, הקשו הממלכות על הכניסה לתוכן, אך לא דקדקו עם היוצאים שלא על-מנת לשוב אליהן. בהלך החשיבה של

73 חוקרים 'פוסט-קולוניאליים' במערב תוקפים את ארצותיהם על 'עוון' המפקד והרישום של האוכלוסים בקולוניות. דברי גנאי על מפקדי האוכלוסים שערכו הבריטים במצרים השמיע פרופ' רוג'ר אוון (Owen) מאוקספורד בהרצאותיו באוניברסיטת באר-שבע, בסוף שנות ה-80.

74 ראו אברמוביץ וגלפט 1944: 5.

שלטונות מצרים שוררת תחושת עקה מתמדת בשל עודף האוכלוסייה והתפוצצותה הנמשכת. ביטוי מופגן לדבר ניתן בתקופת שלטון המצרים ברצועת עזה (1948-1967), כאשר נמנעו מלספח את השטח לגבולם. שיקול נסתר אך מוביל במדיניות המצרים היה לא להקל על שיבת המהגרים. גם מי שהגיעו ממצרים לפלסטין בשנות מלחמת העולם השנייה נחשבו לעניין זה כמי שזנחו את המכורה לתמיד.⁷⁵

ג. הבעיה המצרית של עודף אוכלוסייה התבטאה במשך תקופה קצרה, כאשר מצרים התמזגה עם סוריה במסגרת הקהילה הערבית המאוחדת (קע"מ), כמדיניות מאורגנת של עידוד הגירה. הרעיון שמצרים היא מנהיגת המעגל (העולם) הערבי⁷⁶ תוכנן להיות נישא בידי אזרחיה, שיעברו לעבד שטחי פיתוח בסוריה ובעיראק. עם התאזרחותם שם היו אמורים להקרין את ההשפעה המצרית בארצות אלו ולחזק את מנהיגותה של ארץ מולדתם. המצרים רצו אפוא להגדיל את הגירת העובדים, אך לטשטש את הרושם של מספר היוצאים, כדי לא לעורר חשש והתנגדות אצל המארחים.⁷⁷

ד. הופעת יוצאי מצרים ברחבי הארץ ניכרה לעין ערביי פלסטין, פחות לעין התורכים וכלל לא ניכרה לעין האנגלים. לעומת המהגרים היהודים שהתבלטו בזרותם, מיהרו פלאחי מצרים להתמזג בנוף הציבורי של יושבי המקום.

ה. הבלעת רגשי ההתנגדות של הפלסטינים כלפי המהגרים ממצרים הושפעה משלושה גורמים: חולשתם היחסית של המקומיים ואי-יכולתם (גם אם רצו) לעצור את המצרים מלבוא; החיוב שראו בחיזוק המרכיב הפלאחי לעומת המרכיב השבטי-הבדווי ולעומת שליטת השיח'ים השבטיים באוכלוסייה הכפרית; הברכה שראו בתגבור הערביות עם עיבוי ישוביהם במהגרים

75 הרעיון ליישב מהגרי אתמול ממצרים, תושבי חבל עזה של היום, בחבל ימית המתפנה מהישראלים, נדחתה על-ידי נציגי מצרים בשיחות השלום בקמפ דייוויד ב-1978 ועל-ידי דעת הקהל במצרים במשך השנים שעברו מאז.

76 שלושת המעגלים שבהם נועדו למצרים תפקידי ראשונות והנהגה, על-פי נשיא מצרים עבד אל-נאסר היו הערבי, האסלאמי והאפריקני. עידוד מיוחד נתן משטרו של עבד אל-נאסר ליצוא מורים ומדריכים ממצרים לארצות ערביות אחרות.

77 בעת המשא-ומתן המכין להסכמי השלום בין ישראל למצרים (1982) עמדו המצרים על פינוי שכונת 'בראזיל' שבנתה ישראל בעברה המצרי של רפיח לפליטים ולחסרי דיור מקרב אוכלוסי רצועת עזה. בימי שליטת ישראל ברצועה אוחתה רפיח המצרית עם זו הפלסטינית שתושביהן זהים במוצאם, רובם מהגרים, בדווים ופלאחים מעמק הנהר. מצרים אכפה אפוא דחיסה של שיכוני 'בראזיל' בחזרה לגבול פלסטין והפרדה חותכת של רפיח לשני מרכיביה המנדטוריים. רק כשנה אחרי חתימת הסכמי השלום הושלמה הזזת הגלגל לאחור.

מצרים, תחילה נוכח שליטי הארץ התורכים ואחרי־כן, נוכח הגירת היהודים אליה.⁷⁸

1. שיבת היהודים לפאתי פאשאליק דמשק (פלסטין) והתהוות הישוב העברי 'במרכז העולם הערבי' גובו בטיעון של היהודים כי זו ארצם. גם הכנסיות הנוצריות תבעו לעצמן חלקות בארץ הקדושה לנצרות. סכנה זו עוררה אנשי דת ואינטלקטואלים מסלמים להיזכר ולהזכיר כי שטח הכיבוש המסלמי (פִּיא ר' אֶפִּיא) כולו, לרבות פלסטין, מקודש לאסלאם, ולכן עליו להישאר כולו עד עולם בבעלותם. לנהירת המצרים לארץ נוסף אפוא קורטוב של אמירה אסלאמית לעומת הדתות האחרות שהעזו 'להרים ראש'. עיבוי הישוב המסלמי בשטח פִּיא פלסטין נוכח ייסוד יישובי האחרים, הובן אפוא כאינטרס דתי פאן־אסלאמי, ומשום כך, גם אם לא התקבל בברכה, לא נתפש ככפוי מצד המצרים.

2. כדי להתחקות אחר מרכיביה האתנוגרפיים, הפולקלוריסטיים והלינגויסטיים של אוכלוסית הלבאנט ולאחר בה השפעות של מהגרים, נחוצים המשגה אנתרופולוגית, חוקרים שהוכשרו לכך, כספי מחקר וגם מוטיווציה הולמת. אבל מקומה של האתנולוגיה בחיים האקדמיים של ארצות המזרח התיכון נחות לפי שעה (Shami 1989). בציבור האינטלקטואלים וברוב האוניברסיטאות באזור אין בנמצא חסידים רבים לתפישה פלורליסטית, המציעה לחברה יתרונות שאין ב'וַחֲדָת אַל־פִּי' וב'וַחֲדָת אַל־הֶדֶף'.⁷⁹

ח. לבניית האומה הפלסטינית נחוצה הומוגניות חברתית, ויש הסבורים כי הדיבור על שונות מרכיביה האתנוגרפיים פוגם באחדותה. הואיל ומשקלו של רכיב האוכלוסייה המצרי גדול מאוד והיות שזה מקרוב הגיע, ההכרה בו תחליש את טיעונם של הפלסטינים כי הם נוכחים כאן מימי פלשת המקראית. בתשובה לטיעון של היהודים לזכותם על הארץ, המושגת על אלפי שנות היסטוריה, מעלים קו ההסברה הערבי את זכר ההגירה החדשה מתודעת הציבור.

78 עד 1917, שבה תם שלטון העוסמאנים, היו הזהות התורכית והזהות הערבית בלבאנט מעומתות. הגירת המצרים העצימה את הישות הערבית ומשום כך היתה מבורכת. נטיית ערביי פלסטין היתה להמעט בחשיבות המבדיל הלשוני או הפנוטיפי שייחד אותם. השאיפה לשערב את אזור הכיבוש הערבי־מוסלמי הקדום ניעורה מחדש עם הכיבוש המצרי וביתר שאת במחצית השנייה של המאה ה-19. היותם של מֶחֶמֶט עלי וראשי צבאו אלבנים ותורכים לא העימה שאיפות אלו.

79 'אחדות השורה' ו'אחדות המטרה' – סיסמאות שהפריח בשעתו הנשיא גמאל עבד אל־נאסר, לשם צמצום פרטי שוני, אם היו בציבור.

- ט. הסירוב להתבונן בתנועות האוכלוסייה הערבית בפלסטין מועתק גם לצד היהודים. חוקרים הסובלים ממורא הרוב הערבי במרחב המזרח-תיכוני מבקשים להימנע בכל מחיר מהרגזתו שלא לצורך.⁸⁰ היות שסיפור ההגירה ממצרים לפלסטין נתפש כנושא רגיש, שהעיסוק בו עלול להתקבל במורת רוח, קל לבחור בהימנעות מוחלטת מלגעת בו.
- י. טעם יהודי נוסף להעלמת ההגירה ממצרים לכאן נובע מתפישה הומניסטית, המבקשת לראות במהגרים באשר הם שווי ערך לבני המקום הוותיקים, בבחינת: מה זה משנה מאין ומדוע באו (ערבים) לפלסטין? מרגע שהם כאן הם פלסטינים! הם מצאו פה מקלט, כמו שאנו ברובנו היגרנו לכאן בחיפוש אחר ארץ מקלט; ואם אנו ישראלים, מדוע לא יחשבו הם לפלסטינים? תפישה הומניסטית זו מתקשרת גם לביקורת המועלית כנגד כל ניסיון (יהודי) למיין או לסווג את האוכלוסייה הערבית בארץ לקטגוריות חברתיות שונות, בהיותו – כך על-פי אותם המבקרים – ביטוי לגישה 'אוריניטליסטית' מיושנת, שבבסיסה כוונות פוליטיות לא טהורות (פוליטיקה של 'הפרד ומשול').
- יא. זרמים מסוימים באקדמיה הישראלית מרחיקים באימוץ הטיעון הערבי, שהארץ ערבית היא, כמו האזור הגיאוגרפי כולו, ושהיהודים הם זרים קולוניאליסטים, שבאו להתארח כאן, קמו על מארחהם וגזלו את ארצם. ההשתלחות בציבור היהודי פנימה וההימנעות, בשם התקינות הפוליטית, מכל השמעה של ביקורת כלפי הערבים הפלסטינים נפוצות בקרב ה'מתאשמים', המתחרים זה בזה באמירות נועזות, בזכות הערבים ובגנות היהודים. 'פוסט-ציונות' כשהיא מגיעה לאוניברסיטאות משבשת חקר עובדות חברתיות,⁸¹ אם אין משמעותן מועילה לתפישת התקינות הפוליטית. באקלים אינטלקטואלי כזה ברור, שמחקר המראה כי שיעורים לא מבוטלים של בני העם הפלסטיני הם מהגרים שזה מקרוב באו ייתפש כמאיים וכבלתי-קביל.⁸²

80 אשר לנטייה לטפח בדעת הקהל המסלמי ולהסיח מן הדעת אצל הקהל ה'מערבי' ארועים קודרים ביחסי העמים, מעין מעשי הכובש הערבי בעיירה ח'יבר, ראו Kressel 2001: 165-188 ובעברית: קרסל 2004.

81 'Social facts', על-פי דירקהיים (Durkheim 1964 [1938]), הלימה עם אמות המידה של הפוזיטיביזם כקו אקדמי מנחה.

82 עדות לכך אולי, היא הקושי בו נתקלנו בבואנו לפרסם חיבור זה: גרסה ראשונית של הדברים המובאים כאן נישאה כהרצאה של קרסל בכנס החברה המזרחית הישראלית ביוני 1999, אולם המאמר לא פורסם – מסיבות של תקינות פוליטית, ככל הנראה – בגליון 'המזרח החדש', כרך מ"א, שהתבסס על הרצאות שנישאו בכנס הנ"ל.

סיכום ואפילוג

עיצוב קווי גבול מדינת ישראל עם רצועת עזה וקדמת חצי האי סיני (1948) הקשה על מעבר מצרים אשר ביקשו את פרנסתם בפלאד אל-שאם. בעיית התפוצצות האוכלוסים⁸³ במצרים עצמה לא נרגעה והגירת העבודה⁸⁴ ממנה מזרחה פנתה לארצות אחרות.⁸⁵ ב-1954 השמיעו דוברים של משטר המהפכה החדש את הרעיון לעודד הגירה ממצרים כפיתרון לבעיות עודף האוכלוסין;⁸⁶ ואילו ב-1958, עם הקמת קע"מ, דובר על תוכניות התיישבות של אלף משפחות חקלאיות מצריות בסוריה. אולם פירוק קע"מ הביא לביטול תוכניות אלו.⁸⁷ ב-1958 התפרסם בעיתון אל-אהראם, כי ועדת משנה של הוועדה לעניינים ערביים שליד מועצת האומה במצרים המליצה לעודד את ההגירה ממצרים.⁸⁸ יצוא מובטלים ועודפי אוכלוסייה לא היה קו רשמי של ממשלות מצרים, אך שלא במוצהר מלווה אותן קו חשיבה זה שנים רבות ומנחה את מדיניותן להזרמה סמויה, איתנה ובלתי-פוסקת של אזרחים החוצה. בשנות ה-50, מכל מקום, כבר ניכרת מדיניות הגירה מצרית מכוונת, שמטרתה לפתור את בעיית עודף האוכלוסים במצרים, בצד צמצום הילודה. עיראק הרשמית (הסונית) האירה פנים החל משנות ה-50 המאוחרות לכל ערבי חוץ מפלסטינים,⁸⁹ אשר היה נכון לעקור מארצו ולהשתקע בה. מדיניות זו השתלבה במדיניות לעידוד הפריין בעיראק: בשנים 1974-1975 אסרה הממשלה על השימוש באמצעי מניעה (בעיקר בקרב האוכלוסייה הסונית). לבאים ממצרים הציע השלטון החזר הוצאות נסיעה, דיור חינם ובעיקר 6-8 פדאן למשפחה לעיבוד

83 בביטוי זה – האומר השתאות הבוחן מהצד, המתעורר להבחין בריבוי האוכלוסייה בהרף העין שבין מבט למבט – אין הסבר לפשר התהליך. לחלופין, הביטוי 'מירון הפרייה' מבאר כיצד מתפתח ריבוי אוכלוסין כה מהיר.

84 חידוש לשוני השייך לעידן 'הכפר הגלובאלי'. משמעות נלווית שלו היא חציה קלילה של גבולות בין לאומיים, הנפתחת בפני עובדים מארצות בהן שכר העבודה נמוך לארצות בהן הוא גבוה.

85 הגירת עובדים ממצרים מזרחה שובשה זמנית עם היווצרות גבולות מדינת ישראל, או כבר עם פרוץ קרבות תש"ח, אך נמשכה ונמשכת לכיוון סעודיה, עיראק ואמירויות המפרץ, וכן היא זורמת מערבה ללוב ומעבר לה, לכל מקום שמושקע בו הון פיתוח. כניסתם למדינות ערביות קלה יחסית, והגירתם לאירופה הוקלה עם ההרפיה בבדיקת חוצי הגבולות שם.

86 מצוטט בתוך: גורן 1954: 189.

87 אל-ח'יאת, 21.1.1958; מצוטט בתוך: הררי 1959: 185.

88 אל-אהראם, 14.1.1958; מצוטט שם, שם.

89 חשש מהתמססות הבעיה הפלסטינית, שכבוד כל-ערבי קשור בה, אם יניחו לפליטי פלסטין להשתקע ולהתאזרח במדינות ערב, מנע זאת.

פרטי לזמן לא מוגבל. השלטון בעיראק, בחפצו להגדיל את משקל המרכיב הסוני באוכלוסייה לעומת השיעים והכורדים, המשיך את מדיניותו של סאמי שַׁוּפְת, שעוד בשנות ה־30 הטיף ליישוב אלפי מצרים בשטחים הלא־מעובדים של עמקי הנהרות.⁹⁰ החל משנות ה־50 המאוחרות נרשם בואן של משפחות פלאחים מצרים לעיראק. ב־1983 העריכו שלטונות עיראק, שכ־40 אחוז מכלל המצרים בארצם עוסקים בחקלאות, 34 אחוז בשירותים ו־22 אחוז בתעשייה. בספטמבר 1980 הוערך סך כל הנקלטים המצרים בעיראק בכ־342,000. הערכה גבוהה ביותר מביאה אל־סולח, ולפיה הגיע מספר המצרים בעיראק בשנת 1984 לכ־1,250,000. עורכי מפקד האוכלוסים מלינים על הקושי במתן אומדן אמין של מהגרים לעיראק, היות שמדיניות הממשלה העיראקית היא להתיר כניסת עובדים (ערבים סונים) ללא רישיונות עבודה.⁹¹ כאשר נשאלו מהגרים מצרים תושבי הכפר ח'אלֶסָה ליד בגדאד אם הם שמחים על ששינו את שייכותם הלאומית, הם ענו ברובם כי הם נמנעים מהיטמעות בעם העיראקי מפני שבנותיו אינן נימולות ומפני שבלב המצרים עוד מקננת התקווה לשוב ביום מן הימים למצרים מכורתם.

מפתיע אולי לגלות, כי בדומה לבני ארצם אשר זה מקרוב היגרו לעיראק ולנסיכויות הנפט, גם כאן אין צאצאי המהגרים המצרים נטמעים לגמרי באוכלוסייה המקומית וקו השסע שבינם לבין שאר מרכיבי האוכלוסייה הפלסטינית אינו נמחה. רגשי ניכור, עם ביטויים של זהות מתבדלת כלפי 'החדשים', עודם שכיחים בחוגי האוכלוסייה הוותיקה. בדוויי הנגב עדיין נוקטים כינויים מבזים⁹² כלפי הלינאג'ים המשגשגים (יחסית) של המצרים, היושבים בתוכם זה מאה שנה ויותר. מאז שהשקעות הון מעצמתיות הגיעו לפלסטין והפיתוח הגיע אל חבלי הארץ השונים נשכרה אוכלוסיית המהגרים מהפיתוח. ולעומתם גברו קולות האוכלוסייה הכפרית הוותיקה, זו של שיפולי ההר כלפי מערב, שנזכרה כי היו לה אחוזות קרקע במרחב ושהן נתפסו בידי אחרים.

נוכח האיום הדמוגרפי והדיבורים על התפוצצות האוכלוסייה, נתפשה מגמת ההגירה בארצות המוצא, ובמצרים בפרט, כדבר חיובי. ההתנכרות ליוצאים באה לידי ביטוי דווקא כלפי אלה שביקשו לשוב לארצות מוצאם, גם אם היה זה בתוקף

90 מצוטט מפי Cammillia El-Solh אצל: Hopwood, Ishow and Koszinowski 1993: 243.

91 לדיון רחב בשאלת הגירת העבודה ממצרים מזרחה, ראו פיילר 1985, 23. Feiler 1986. בעיתון אל־תַּוְרָה, מיום 19.4.1976 מובאת תשובת סדאם חוסין לשאלה על רישום המצרים הנקלטים בעיראק, ולפיה אין לראות בהם מהגרים היות שהם מקדמים את האחדות הערבית

92 זְרִיעָה מְטָרִייה (כינוי לחמור הבהיר והגדול יחסית), פְּלֶאחִין, קְלֶאעִיָה, חֶמְרָאן, גְּנֵדִי אַבְרָהִים ועוד.

נסיבות מיוחדות. מדיניות מצרים, אשר עוצבה מעשית לאחר כיבושי אַבְרָהִים פאשא, נעלה את שערי הארץ בפני בניה שהיגרו מזרחה. השלטון המצרי ברצועת עזה בשנים 1948-1967 סכר את דרך השיבה מצרימה לפני אלפי אזרחיה, פליטי מלחמת 1948. אישורים מיוחדים נדרשו להם כדי לבקר במכורה. ויזות לילדיהם ללימודים באוניברסיטאות מצרים חולקו בבררנות ובקפדנות יתרה.

אלמלא התקינות הפוליטית ומהלכי נפש יהודיים, המביאים חוקרים ישראלים להתאשמות מחד גיסא ולליטוף האגו המזרח-תיכוני והמצרי מאידך גיסא, יכולים היינו לדבר על שחרור לחץ המצטופפים ברצועת עזה על-ידי שיקום הבנייה בחבל ימית. הגירת המיליונים מהמזרח התיכון, או מדרום-מזרח לצפון-מערב, משמעה התחמקות מארצות האסלאם אל ארצות הנצרות, והיא אמירה של הרגליים, שגם אם אין לה תמיכה מילולית משמעותה רבה. ואין זו רק בקשת מקלט (asylum) פוליטי או כלכלי, אלא יותר מכך: זו גם בקשת מקלט תרבותי. 'רציתי לראות אנשים (ונשים) עם פנים גלויות', הסביר עבד אל-סלאם מילאד, ראשון יוצרי הקשר בין תושבי ג'זאיר ובין קהילות מוצאם בטריפוליטניה, לתושבי השכונה ולקרסל, כאשר נשאל מדוע מיהר לחזור לישראל מקץ ארבעה חודשים בלבד. אספנו את החומר שהובא כאן אגב עיון בענייני חברה ותרבות אצל הבדווים ובלי שיהיה נושא למחקר בפני עצמו. אנו מדווחים על מה שראינו ושמענו ועל מה שנוגע למסעות ערבים לפלסטין בעת החדשה, ומשלימים פרטים הנוגעים להגירתם אשר מצאנו בכתובים. אין השעה מאוחרת לחוקרים נוספים – ומה טוב אם יבואו מקרב ערביי פלסטין – להתמסר לחקר מוצאם ולמסעי הגירתם הלום, היות שהתיעוד הכתוב מועט. בהיעדר מידע שבכתב, חשובה הצלת פרטים אלה למאגר הזיכרון הקולקטיבי לבל יימחו.

בגרות אקדמית תביאנו לחרוג מגבולות התקינות הפוליטית, המשבשת מחקרי היסטוריה, מזרחנות ואנתרופולוגיה במקומותינו זה כעשור שנים. בגרות כזאת תבהיר לנו, כי ביטלנו זמן יקר, הדרוש להבנת תהליכי יישוב הארץ, לחיזוי תהליכים דמוגרפיים ולקידום פני הבאות בפתרונות יצירתיים, שישפרו את איכות החיים הירודה באזורנו. שיבה למחקר ניאור-פוזיטיביסטי, משוכלל מזה שיישמנו כחוקרים בעבר,⁹³ תמחיש את חלותם של תהליכים דמוגרפיים הסמויים מן העין ואת האופן שבו משמש מירוץ הפרייה ככלי נשק למימוש עצמי בסכסוך.

93 דגל הרפלקסיביות לא נועד לנטרל למדנים מלעסוק בענייני זולתם, אלא להעלות תרומה ליתר דיוק בעבודתם אגב הבדיקה העצמית, מעין אנתרופו-אנאליזה של החוקרים בטרם יציאתם לשדה.

גדעון מ. קרסל, ראובן אהרוני

עזר שימושי לפוליטיקה של שלום הוא התפקיד שנועד למצרים לשוב להיזכר בַּבְּנִיָּה. תופעת הגירת פלאחים ובדווים ממצרים לפלסטין בדורות האחרונים ראוי שתוכר ושתיכנס לדברי הימים. עד עתה נותרו המסמכים על אודותיה מצהיבים בארכיונים, וגם אם עד עתה לא נקלטו סיפורי המהגרים בזיכרון הקולקטיבי – אם מפני שצונזרו, אם מפני שלא אובחנה חשיבותם, אם מפני שהוזנחו ולא סופרו בעתם, או שסופרו בקולות נמוכים מדי. אויבת אחרונה לתיעוד ההיסטורי היא ההנחה שמחקר מדעי לעולם אינו אובייקטיבי, ומאחר שכולנו משוחזים בטל ערכם של דברי הימים.

ביבליוגרפיה

ארכיונים:

סג'ל בית הדין השרעי ביפו, מיקרופילם באוניברסיטת חיפה.
דָּאָר אֶל־תְּוֵת'אָאָק, קאהיר.
דָּאָר אֶל־כְּתָב, קאהיר.
דָּאָר אֶל־מְחֻפּוֹזָאָת, קאהיר.
הארכיון הציוני המרכזי, ירושלים.
ארכיון העבודה על שם פנחס לבון, תל אביב.
ארכיון גבעת חביבה.

עיתונים וכתבי־עת שהוזכרו במאמר:

אֶל־אַהֲרָאָם, קאהיר.
אֶל־תְּוֵרָה, בר'דאד.
הצפירה, עיתון עברי שיצא לאור בוורשה בשנים 1862-1874 ואחר כך בברלין 1874-1928.

ראיונות:

ראיון של ג. מ. קרסל עם שיח' עֶאֱמֵר מוֹחַמַד ג'רוּשִׁי, שכונת ג'ואריש, רמלה 1967.
ראיון של ג. מ. קרסל עם זקן האחים למשפחת עֶפְאָשָׁה, דְּמֶרָה, חורף 1968.
ראיון של ג. מ. קרסל עם שלום סברדלוב, גדרה, פברואר 1968.
ראיון של ג. מ. קרסל עם סֶאֱלֵם ג'רוּשִׁי, שכונת ג'ואריש, רמלה 1968.

- ראיון של ג. מ. קרסל ופ. הר עם בני משפחת אבו אַחְמַד, עזה, נובמבר, 1987.
ראיון של ר. אהרוני עם מוחמד מסארוה, כפר קרע, 1985.
ראיון של ר. אהרוני עם ד"ר מֶטְפָּא פֶּבְּהָא, בְּרִטְעָה, 1999.
ראיון של ר. אהרוני עם רִיאַד פֶּבְּהָא, בְּרִטְעָה, דצמבר 2003.
ראיון של ר. אהרוני עם ד"ר מוחמד עקל, ערערה, ינואר 2004.
ראיון של ר. אהרוני עם אַשְׂרָף אבו זֶרְקָה, ערערה, ינואר 2004.
ראיון של ר. אהרוני עם עמי זייצוב, נס ציונה, פברואר 2004.
ראיון של ר. אהרוני עם אבו מוחמד ח'לאף, יפו, פברואר 2004.
ראיון של ר. אהרוני עם יעקב רוזן, ירושלים, מארס 2004.

מקורות:

- אבנרי, אריה ל., 1980. ההתיישבות היהודית וטענת הנישול 1878-1948, תל אביב: הקיבוץ המאוחד.
- אברמוביץ, זאב וגלפט, יצחק, 1944. המשק הערבי בארץ-ישראל ובארצות המזרח התיכון. תל אביב: הקיבוץ המאוחד.
- אהרוני, ראובן, 2000. בדווים ומדינה במצרים של מֶחְמֶט עלי 1805-1848, חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, אוניברסיטת תל-אביב.
- אלפר, רבקה, 1967. קורות משפחה אחת, ירושלים: ניומן.
- באלדנספרגר, פיליפ ג'. 1982 [1913]. המזרח הבלתי משתנה (תרגום: דוד קרסיק), תל-אביב: משרד הביטחון ההוצאה לאור.
- בארי, אליעזר, 1947. עלון לסטאטיסטיקה ואינפורמציה מקצועית 4, תל-אביב: המחלקה הסטטיסטית, ההסתדרות הכללית של העובדים העברים בא"י.
- בארי, אליעזר, 1948. 'הפועל הערבי במדינה היהודית', (כתב-יד, ארכיון גבעת חביבה).
- בן-אריה, יהושע וספיר, שאול, 1979. 'ראשיתה של באר-שבע בשלהי התקופה העות'מאנית', בתוך: י. גרדוס וא. שטרן (עורכים), ספר באר-שבע, ירושלים: כתר, 55-68.
- בן-דוד, יוסף וגונן עמירם, 2001. בדווים ובדווים פלאחים בתהליך העיור בנגב, ירושלים: מכון פלורסהיימר.
- בן-צבי, יצחק, 1936. אוכלוסי ארץ-ישראל, תל-אביב: מצפה.
- בן-צבי, יצחק, 1967. ארץ-ישראל ויישובה בימי השלטון העותמאני, ירושלים: יד יצחק בן-צבי.

גדעון מ. קרסל, ראובן אהרוני

בר, גבריאל, 1960. מקורות לתולדות המזרח התיכון החדש, ירושלים: האוניברסיטה העברית.

בר, גבריאל, 1971. מבוא לתולדות היחסים האגראיים במזרח התיכון 1800-1970, תל-אביב: הקיבוץ המאוחד.

בר, גבריאל, 1973. ערבי המזרח התיכון - אוכלוסייה וחברה, תל אביב: הקיבוץ המאוחד.

ברוור, משה, 1975. 'ההגירה כגורם בגידול הכפר הערבי בארץ ישראל', אקונומיק רווי - בעיות עלייה וקליטה 28: 7-9.

ברסלבסקי, יוסף, 1947. הידעת את הארץ (כרך ב), תל-אביב: הקיבוץ המאוחד.

ברסלבסקי, יוסף, 1964. הידעת את הארץ (כרך ו), תל-אביב: הקיבוץ המאוחד.

אל-ג'ב'רתי, עבד אל-רחמאן, 1880-1879. עג'אב אל-את'אר פי אל-תראג'ם ואל-אח'באר, קאהיר: בולאק.

גורן, אשר (עורך), 1954. 'קווים ומגמות (אפריל-אוגוסט 1954)', המזרח החדש ה (3): 189.

גרוס, נחום, 2000. לא על הרוח לבדה: עיונים בהיסטוריה הכלכלית של ארץ-ישראל בעת החדשה, ירושלים: מאגנס.

גרנובסקי, אברהם, 1949. המשטר הקרקעי בארץ ישראל, תל-אביב: דביר.

דריאנוב, אלתר, 1919, 1925, 1932. כתבים לתולדות חיבת ציון וישוב ארץ-ישראל (3 כרכים), אודסה ותל אביב: הועד לישוב ארץ-ישראל ודפוס קואופרטיבי 'הפועל הצעיר'.

הייט, אוריאל, 1942. דאהר אלעמר, ירושלים: ראובן מס.

הכהן, דוד, 1974. עת לספר, תל-אביב: עם עובד.

הררי, ח' (עורך) 1959. 'קורות הימים (ינואר-מארס 1958)', המזרח החדש ט (3): 185.

הרשלג, צבי יהודה, 1965. מבוא להיסטוריה הכלכלית של המזרח התיכון בזמן החדש, ירושלים: קרית ספר.

וייץ, יוסף, 1952. פירות ג': מגילת האדמה, ירושלים: הקרן הקיימת לישראל.

ושיץ, יוסף, 1947. הערבים בארץ ישראל, מרחביה: ספריית פועלים.

תאמך, ראוף עבאס, 1973. אל-נז'אם אל-אג'ת-מאעי פי מ'סר פי ז'ל אל-מל'כ'את אל-זראע'יה אל-כ'ב'ירה, 1914-1837, קאהיר: דאר אל-כ'פ'ר אל-ת'ח'דית'.

חריזמן, א. מ., 1958. נחשוני החולה - תולדות יסוד המעלה ומיסדיה לויבל השבעים וחמש 1883-1958, יסוד המעלה: המועצה המקומית של יסוד המעלה ואגודת מי מרום.

- טולקובסקי, שמואל, 1926. תולדות יפו, תל-אביב: דביר.
- טריסטראם, ה. ב., 1975 [1865]. מסע בארץ-ישראל - יומן 1863-1864, ירושלים: מוסד ביאליק.
- מרקס, עמנואל, 1974. החברה הבדוית בנגב, תל-אביב: רשפים.
- נדב, צבי, 1957. כך התחלנו, תל-אביב: הקיבוץ המאוחד.
- אל-עארף, עארף, 1937. תולדות באר שבע ושבטיה, (תרגום: מנחם קפליוק) תל-אביב: דפוס שושני.
- עבר הדני, ש., 1947. ההתיישבות בגליל התחתון - חמישים שנות קורותיה, רמת-גן: מסדה.
- עבר הדני, ש., 1951. חדרה - שישים שנות קורותיה, רמת-גן: מסדה.
- עגנון, שמואל יוסף, 1968. תמול שלשום, תל-אביב: שוקן.
- פיטרס, ג'ואן, 1988. מאז ומקדם: מקורות הסכסוך היהודי-הערבי על ארץ ישראל, תל-אביב: הקיבוץ המאוחד.
- פיילר, גיל, 1985. 'ההגירה ממצרים למשקי הנפט הערביים, 1974-1983: מאפיינים דמוגרפיים וכלכליים', עבודה לשם קבלת תואר מ.א., חיפה: אוניברסיטת חיפה.
- פין, ג'יימס, 1980 [1878]. עתות סופה: עלים מדפתרי הקונסוליה בירושלים, ירושלים: יד יצחק בן צבי.
- פרנקל, יהושע, 1996. 'מבוא ליחסים האגראריים בארץ-ישראל בתקופה הממלוכית: הגדרות משפטיות של מקרקעין, מיסים ואיכרים', אופקים בגאוגרפיה 44-45: 97-113.
- קולת, ישראל, 1967. 'הפועל הצעיר - מכיבוש העבודה לקידוש העבודה', בדרך א': 61-69.
- קולת, ישראל (עורך), 2001. ארץ-ישראל בשלהי התקופה העות'מאנית, ירושלים: מוסד ביאליק.
- קרסל, גדעון מ., 1970. 'נישואי אולאד עאם בג'ואריש - אספקטים של עיור ומסורת', המזרח החדש 20 (1): 20-51.
- קרסל, גדעון מ., 1975. פרטיות לעומת שבטיות, תל-אביב: הקיבוץ המאוחד ומכון ה. טרומן.
- קרסל, גדעון מ., 1982. ריבי דם בקרב בדווים עירוניים, ירושלים: מאגנס.
- קרסל, גדעון מ., 2004. 'מה אכן קרה בח'בר', קשת החדשה 7: 167-182.

גדעון מ. קרסל, ראובן אהרוני

- קרסל, גדעון מ., בן-דוד, יוסף ואבו רביעה, ח', 1991. 'תמורות בבעלות על הקרקע אצל בדוויי הנגב במאה השנים האחרונות: ההיבט התוך-שבטי', המזרח החדש 33: 39-69.
- קרסל, גדעון מ., ובן-דוד, יוסף, 1995. 'השוק הבדוויי – אבן הפינה לייסוד באר-שבע', קתדרה 77: 39-65.
- קרסל, רות, 1985. יפו 1799-1917, ירושלים: יד יצחק בן צבי.
- רסחם, אסד, 1940. אל-מחפוז את אל-מלכיה אל-מֶרִיה – בֵּיאן בֵּוֹת־אֶאק אל-שאם. בירות: אל-מטבעה אל-אמריקניה.
- שמעוני, יעקב, 1947. ערביי ארץ ישראל, תל-אביב: עם עובד.
- שפירא, אניטה, 1977. המאבק הנכזב לעבודה עברית, 1929-1939, תל-אביב: הקיבוץ המאוחד.
- Ayubi, Nazih, 1983. 'The Egyptian Brain Drain: A Multidimensional Problem', *IJMES* 15(4): 431-450.
- Bailey, Clinton and Shmueli, Avshalom, 1977. 'The Settlement of the Sinaitic 'Ayaydah in the Suez Canal Zone', *Palestine Exploration Quarterly* 109: 27-38.
- Baldensperger, Philip J., 1893. 'Morals of the Fellaheen', *Palestine Exploration Fund Quarterly Statement*.
- Batatu, Hanna, 1978. *The Old Social Classes and the Revolutionary Movements of Iraq*, Princeton: Princeton University Press.
- Bedford, R. N., 1863. *Yaffa Ancient Joppa or Jopho, 1862*, London: British Admiralty.
- Black-Michaud, Jacob, 1986. *Sheep and Land: The Economics of Power in a Tribal Society*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Blanc, Haim, 1964. *Communal Dialects in Baghdad*, Cambridge Mass.: Harvard University Press.
- Bonné, Alfred. *State and Economics in the Middle East: a Society in Transition*, London: Kegan Paul.
- Borg, Alexander and Kressel, Gideon M., 2001. 'Bedouin Personal Names in the Negev and Sinai', *Zeitschrift für Arabische Linguistik* 40: 32-70.
- Cleland, Wendel, 1936. *The Population Problem in Egypt: a Study of Population Trends and Conditions in Modern Egypt*, Lancaster: Science Press Printing.

- Cohen, Amnon, 1973. *Palestine in the 18th Century: Patterns of Government and Administration*, Jerusalem: The Magnes Press.
- Cohen, Amnon and Baer, G. (eds.), 1984. *Egypt and Palestine; A Millennium of Association (868-1948)*, New York: St. Martin.
- Crecelius, Daniel, 1986. 'Egypt Reawakening Interest in Palestine During the Regimes of Ali Bey al-Kabir and Muhammad Bey Abu al-Dhahab: 1760-1775', in: David Kushner (ed.) *Palestine in the Late Ottoman Period: Political, Social and Economic Transformation*, Jerusalem and Leiden: Yad Izhak Ben Zvi and E. J. Brill, 247-262.
- Douin, George, 1931. *La Première Guerre de Syrie (1831-1832)*, 2 vols., Le Caire: Société royale de géographie d'Egypte.
- Durkheim, Emil, 1964 [1938]. *The Rule of the Sociological Method*, New York: The Free Press.
- Eph'al, Israel, 1982. *The Ancient Arabs – Nomads on the Borders of the Fertile Crescent 5th-9th Centuries B.C.*, Lieden and Jerusalem: E. J. Brill and The Magnes Press .
- Feiler, Gil, 1986. *The Number of Egyptian Workers in the Arab Oil Countries, 1974-1983: A Critical Discussion*, Tel Aviv: Dayan Center.
- Finn, Elizabeth Anne McCaul, 1923. *Palestine Peasantry: Notes on Their Clans, Warfare, Religion, and Laws*, London: Marshall Brothers.
- Goodman, Jane E., 2002. 'Writing Empire, Underwriting Nation: Discursive Histories of Kabyle Berber Oral Texts', *American Ethnologist* 29 (1): 86-122.
- Goodrich-Freer, A., 1924. *Arabs in Tent and Town*, London: Seely, Service & Co.
- Government of Palestine, 1930. *Report on Immigration, Land Settlement and Development*. Hope Simpson. London: H. M. Stationary Office.
- Government of Palestine, 1946. *Survey of Palestine, prepared December 1945 and January 1946 for the information of the Anglo-American Committee of Inquiry* [Jerusalem]: Government Printer.
- Gran, Peter, 1979. *Islamic Roots of Capitalism: Egypt 1760-1840*, Austin: University of Texas Press.

- Great Britain, 1937. Palestine Royal Commission, *Minutes of Evidence: Heard at Public Sessions*, London: H. M. Stationary Office. MICR.F-318, University of Haifa.
- Hoexter, Miriam, 1984. 'Egypt Involvement in the Politics of Notables in Palestine: Ibrahim Pasha in Jabal Nablus', in: Cohen, Amnon and Baer, G. (eds.), *Egypt and Palestine: A Millennium of Association (868-1948)*, New York: St. Martin, 190-213.
- Holt, P. M., 1966. *Egypt and the Fertile Crescent, 1516-1922: A Political History*, Ithaca: Cornell University Press.
- Issawi, Charles, Philip, 1954. *Egypt at Mid-century: An Economic Survey*, London: Oxford University Press.
- Jarvis, C. S., 1938. *Desert and Delta*, London: John Murray.
- Kressel, G. M., 1992. *Descent through Males: an Anthropological Investigation into the Ramla-Lod Area*, Wiesbaden: O. Harrassowitz.
- Kressel, G. M., 1993. 'Nomadic Pastoralists, Agriculturalists and the State: Self-Sufficiency and Dependence in the Middle-East', *Journal of Rural Cooperation* 21: 33-50.
- Kressel, G. M., 2001. 'Let Palestine Return to Khaybar', in Hare, Paul, A., and Kressel, G. M. (eds.) *Israel as Center Stage: A Setting for Social and Religious Enactments*, Connecticut, London: Westport, 165-188.
- Kressel, G. M., 2003. *Let Shepherding Endure: Applied Anthropology and the Preservation of a Cultural Tradition in Israel and the Middle East*, New York: SUNY Press.
- Kressel, G. M., and Ben-David, J., 1995. 'The Bedouin Market - Corner Stone for the Founding of Beer-Sheva: Bedouin Traditions About the Development of the Negev Capital in the Ottoman Period', *Nomadic Peoples* 36/37: 119-144.
- Kressel, G. M., and Ben-David, J., 1996. 'The Bedouin Market: The Axis Around Which Beer-Sheva Developed in the British Mandatory Period', *Nomadic Peoples* 39: 3-27.
- Marx, Emanuel, 1967. *Beduins of the Negev*, Manchester: Manchester University Press.
- Musil, Alois, 1907-1908. *Arabia Petraea*, 3 vol., Viena: Kaiserliche Akademie.

- Rivlin, Helen A. B., 1961. *The Agricultural Policy of Muhammad Ali in Egypt*, Cambridge Mass: Harvard University Press.
- Robinson, Edward, 1970. *Biblical Researches in Palestine and the Adjacent Regions: A Journal of Travels in the Years 1838 and 1852*, (3rd edition), Jerusalem: The Universitas Booksellers.
- Rustum, Asad J., 1936. *The Royal Archives of Egypt and the Egyptian Expedition to Syria, 1831-1841*, Beirut: The American University in Beirut.
- Sabri, Muhammad, 1930. *L'Empire Egyptian sous Mohamed Ali et la question d'orient, 1811-1849*, Paris: P. Geuthner.
- Sandel, Theodor, 1876. 'Yafa, 1:20,000', in: Baedeker, K., *Palestine and Syria, Handbook for Travelers*, Leiptsig: Baedeker.
- Sandel, Theodor, 1880. 'Plan von Jafa, 1:9100', in: G. Schwarz, *Jafa und Umgebung*, Z.D.P.V. vol. 3.
- Schick, Conrad, 1880. *Palestine Exploration Quarterly*.
- Shami, Seteney, 1989. 'Socio-Cultural Anthropology in Arab Universities', *Current Anthropology* 30: 649-654.
- Shamir, Shimon, 1984. 'Egyptian Rule (1832-1840) and Beginning of the Modern Period in the History of Palestine', in: Cohen, Amnon and Baer, G. (eds.), *Egypt and Palestine: A Millennium of Association (868-1948)*, New York: St. Martin, 214-231.
- Thomas, W. and Znaniecki, F., 1958. *The Polish Peasant in Europe and in America*, New York: Dover.
- Tobler, Titus, 1853-1854. *Topographie von Jerusalem und Seinen Umgebungen*, Berlin: G. Reimer.
- Wilkins, Charles, 1996. 'Aspects of the Social and Economic Structure of Early Nineteenth Century Jaffa,' *Al-Manar ah1*: 85-107.

